

Handwritten signature and date: *ע"פ. ע"פ. 1934*

החל סימון

התנועה העברית ללוב

לחברי "החלוץ" בסוריה וחברי תנועתנו הצעירה שם, המנהלים פעולתם במחתרת, כמסירות חלוצית ובאמונה - שקוּחה כוח ברכת עזרת חכרית של כל התנועה. חזקו ואמונו כמנהיג החלוצים והחלוציות בעל העולם אתכם בסבלכם ובחתימתכם הקשה לשחרור ולעליה: מרכז "החלוץ-הצעיר" בפולין

עברית לא נאלמה דום בלוב: היא נשמעה בבתי הכנסת, בתלמוד תורה, בליכות, בעת החפילה ובעת קריאת כתבי הקודש, הפרשנות, הקבלה והלכה. אולם, עד שלהי המאה הייט כמעט שלא היתה העברית-שפת הדיבור, וכך שימשו להגים (דיאלקטים) מקומיים של ערבית-יהודית וברברית-יהודית. לא רק שפת היומיום של היהודים היתה שונה מן העברית, מן הערבית ומן המדברית התקנות, אלא נוסף על לשון הדיבור הרגילה, שהובנה לעיתים על ידי השכנים המוסלמים, היתה ליהודים גם "שפת סתרים" משלהם - "לשון הקודש" של הג'בלי, הידועה גם כ"לשון הקודש של הרוכלים" (טוואף) או מוכהי הבשמים (עטארונה), שכללה ניבים שהיו ידועים ליהודים בלבד.

מחברת הגברים היהודיים רכשו יכולת קריאה באלף-בית העברי שבו נכתבו ולהגים היהודיים השונים, אך מרבית בני הקהילה לא סיגלו לעצמם את מלאכת הכתיבה.² בעוד שחיבוריהם העיוניים הפיוטיים של מנהיגיה הרוחניים של הקהילה נכתבו ברובם בעברית, תכופות נעשו רישומים שונים לצרכי יומיום בלשון מקומי. כאשר הוכנס דפוס עברי לטריפולי, במחצית השנייה של המאה הייט, הודפסו בו פרסומים שונים למען הקהל הרחב בערבית-יהודית: כך לגבי מדיעות ממלכתיות³ וכתב-העת הודנדל.⁴

שילוש מוגבל ביותר בעברית מתגלה בראשית קשריה של לוב עם מרכז התנועה הציונית: מכתבים מטריפולי ומבנגאזי בשנים 1900-1904 נכתבו ברובם בערבית, אך גם בעברית, אם כי אין הדבר מעיד ככל הנראה על שליטתו בשפה של משגור המכתב, שנכתב על-ידי סופר ונחתם באותיות לטיניות. במקביל נתבקשה ההסתדרות הציונית להקפיד, שפרסומים שישלחו ללוב היו בעברית; בצרפתית או באיטלקית.⁵ בשלב זה לא נעשה ככל הנראה שום ניסיון החיפוש הלשון העברית, כאחד המרכיבים בתחייה הלאומית.

נעוטה השימוש היומיומי בעברית משתקף גם בעודיות מתחילת המאה הכי. חזן מצירי טריפוליטניה לבית הנבחרים העות'מאני באסתנבול, מוזמד פרנאד, נוסף להיווכח בעת שהותו בבירה העות'מאנית, "שהשפה העברית העתיקה עדינה תיה", והביע את תמהונו "שהיהודים אינם אווזים בשפתם היפה". פרנאד

ברכת "החלוץ הצעיר" מפולין ל"החלוץ" בסוריה, מתוך כמות, מס' 6, ספטמבר 1934. בית לוחמי הגטאות, ארכיון התנועה החלוצית.

Handwritten notes and signatures in the right margin, including a large signature and the number '3'.

הצהיר עוד, "שכל עם חייב לפתח את שפתו הלאומית קודם שירכוש לעצמו לשונות זרות".⁶ מדבריו ניתן להסיק שבשבתו בטריפוליטניה לא התרשם מתיותה של העברית. דברים ברורים עוד יותר בנושא זה היו בפני מרדכי הכהן (עליו להלן), שציין בן "אינם מורגלים לדבר עברית צחות, רק איזה דברים מקוטעים מהולים עברית, ערבית, ברבדית וביוצא, וביחוד בי אינם יודעים לכתוב כי אם בתוספת גרעון וחילוף אותיות לא מסודרת".⁷ גם מבקר יהודי מאירופה, פרופ' נחום סלושץ, ציין, שרק מעטים מבין היהודים המקומיים היו מסוגלים לדבר עברית, אם כי היו שהבינוה, ואפילו "במבטא צפוני".⁸

תחילתה של "התנועה העברית" בלוב בשלהי המאה הי"ט, התבססותה בשנות השלושים של המאה הכי ופריצתה למרחב בשנות הארבעים. התנועה קשורה במאמצים לתחייה תרבותית וחברתית, ומאוחר יותר הולך ומתחזק ההיבט הלאומי של הפעולה. המאמצים המרובים שהושקעו בתחיית העברית כדיבור, בקריאה ובמתיכה - במשך כל המחצית הראשונה של המאה הכי, הם כשלעצמם ראייה למצב העילפון שבו היתה שרויה השפה דורות רבים: גם אם מרבית הגברים היו מסוגלים לקרוא ולהגות מלים עבריות, הרי לרוב לא הבינון ולא היו מסוגלים לעשות בהן שימוש פעיל. כך הגברים, קל וחומר הנשים.

שלהי התקופה העות'מאנית

תחיית העברית בלוב קשורה ביחמה מקומית, שקראה תיגר על שיטות ההוראה המסורתיות, וכן בניסיונות אירופיים לחדירה תרבותית ללוב. עוד ב-1875 ניסה הרב הקאשי לקהילת טריפולי, אליהו כבוד חזן (שלא היה מבני המקום), להביא לרפורמה בחינוך. בין היתר שאף חזן לשפר את ידיעת העברית, וזאת לצד רכישת שפות אירופיות והשכלה כללית, ושיפור שיטות הלימוד במקצועות היהודיים המסורתיים: ואולם, עקב התנגדותם של החוגים המסופתיים בקהילה לא עלה בידו של חזן ליישם את חובניתו, ולו רק בסעיפיה הפחות "מהפכניים" ובבלל זאת לימוד העברית.⁹

שיפור דאשון בהקניית העברית חל בזכותו של מרדכי הבהן, משביל מקומי ואיש אשכולות. נוסף על ידיעת ערבית-יהודית ידע הבהן גם-עברית; ערבנית, ברברית, תורכית ואיטלקית. לעיתים שיקש כעורך-דין בבתי משפט יהודיים ועות'מאניים, הודות לשליטתו במשפט היהודי, המוסלמי ובמגילה (ספר החוקים העות'מאני). הבהן אף שימש כמורה, בעיקר לעברית, וכן עסק לעיתים בשענות

ב"רזולות. הוא התעניין במתהווה בעולם הרחב, הירבה לקרוא בעיתונות יהודית (עברית) אידופית וארצישראלית, ואף דיווח באמצעותה על המתרחש בקרב קהילות לוב. כדי לשמר את תולדות יהודי לוב ולהעשיר את הספרות המתקדמת במקום, כתב את "הגיד מרדכי" - קורות לוב ויהודיה על-פי עדויות ומסמכים מקומיים וספרים שונים, ומדייעתו האישית על שהתרחש בימי חייו (1856-1926).

מרדכי הבהן סבר, ששיטות הלימוד הנקוטות בתלמוד תורה הן מהגורמים להתקדמותם האישית ולידיעותיהם הקלושות של התלמידים. הוא היה לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים, והציע תבנית לשיפור המצב. כדבריו:¹⁰

בימים הראשונים היה מלך תלמוד תורה בסגנון קשה התחלת הלמוד לנערים. בשנת ה'תרמ"ח 1888 חדש מרדכי כהן (אני הכותב) שיטת למוד חדש (כי הוא היה מורה), קרוב אלשיטה הטבעית. בראשונה לא נתקבלה דעתו לרצון בעיני המורים, ולאחרונה הרום הסכימו עליה, וכעת הולכים רוב המורים כשטתו. הציע עוד לפני המורים, אם ילמדו לנער שם תבנית האותיות עפ"י נקודותיהם ואין מן הצורך ללמד הנער לא שם האות ולא שם הנקודה, רק ילמדו למשל בא, ב, ג, כי טוב יותר לנער, אך הצעתו לא נתקבלה לפני הרבנים, באמרם כי הרבנים הראשונים אמרו, בהוכר הילדים שם האות והנקודה הבל פיהם עושה רושם למעלה. השיטה העברית בעברית רחוקה היא מה, יען המורים עצמם אינם יודעים, ואמרו ו"ל אם רבי לא שנה, רבי חיא מגין וכי.

השינוי המתודי הראשוני בדרך הוראתה של העברית לא יכול היה להניק את דרך משמעותית, שבן המורים עצמם לא שלטו בה בדבעי. הם לא היו מסוגלים בשלב זה להצות את הגבול שבין שיפור יכולת הקריאה וההגיה לבין צירוף פעיל של תנועות לסלים ומלים למשפטים, לשימוש יזום והגיוני של שילוב צלילים להבעת רעיונות.

גם אותם שרצו ללמוד עברית או השכלה כללית נתקשו לעשות זאת, מהיעדר כלים ושותפים:¹¹

פניו הזה נתעורר רגש בלב איזה אנשים ללמוד בספרי ההשכלה ולדבר צחות, אך לא מצאו לא ספרי השכלה ולא עם מי להרגיל עצמם לדבר צחות. ספרי הלמוד עפ"י השיטה החדשה אינם מצויים פה, וגם המורים אינם יודעים להשתמש בהם, רק ילמדו הלמוד ההתלה בספר התהלים, אותיות ונקודות.

פתיחתו של בית-הספר של חברת "כל ישראל חברים" (בי"ח) בטריפולי, בשנת 1890, לא הביאה בשלב הראשון לתמורה בהוראה העברית. פעילותה החינוכית של בי"ח בלוב הצטמצמה לעיר טריפולי והתרכזה עד 1895 בחינוך

מקצועי לבנים. בבקרים למדו הנערים אצל בעלי מלאכה (חלקם אף לא יהודים) ובערבים, עיפיים מעמל יומם, היו אמורים לשקוד על לימודים עיוניים, ובכללם עברית וערבית-יהודית והיסטוריה יהודית - לצד צרפתית, תשבון ושרטוט. ואולם, בעוד המקצועות האחרונים נלמדו מפי מורים שקיבלו הכשרה חינוכית ועיונית מודרנית במוסד המיוחד להכשרת מצרי כי"ח בפריס (Ecole Normale - Israélite Orientale - ENIO), לימדו את המקצועות היהודיים מורים מקומיים, שרמת ידיעותיהם ושיטות הוראתם היו נהיגים ככל למקובל במוסדות תלמך תורה בטריפולי, ותכופות לימדו בבית הספר של כי"ח ובתלמוד התורה כאחד. לאחר שכי"ח פתחה בית ספר עיוני לבנים, בשנת 1895, נעברו היחסים בין כי"ח לועד הקהילה, ואולם הראשונה המשיבה להיעזר במורים מקומיים להוראת המקצועות היהודיים. סיבה נוספת להתקדמות המעטה ברכישת העברית בבית הספר של כי"ח היתה נעוצה בעובדה, שהדגש במוסד זה הושם על הקניית השפה והתרבות הצרפתית, ולמטרה זו הוקצו מירב המשאבים וכוחות ההוראה. בשנת 1876 החלה להתפתח בלוב רשת מוסדות החינוך האיטלקיים. ב-1911 בללה זו 12 מוסדות לבנים ולבנות, החל מגן ילדים וכלה בבית ספר תיכון עיוני ולמקצועות הפקידות. חלק ניכר מתלמידי הרשת, שמנהליה הראשונים היו יהודים איטלקיים, נמנו על בני הקהילה היהודית, בעיקר בעלי נתינות זרה וקשרים כלכליים ומשפחתיים עם אירופה, ששאפו לרכוש כלים ליתר מיומנות בעיסוקיהם בעתיד. הדגש ברשת זו היה אמנם על הקניית התרבות האיטלקית אך כדי לשכך את הששם של החוגים המסורתיים ולהיענות להורים שביקשו לתת לבניהם תינוך יהודי, נוסף על השכלה אירופית, נלמדה גם העברית במוסדות האיטלקיים, לצד לשונות אירופיות ומקומיות נוספות (צרפתית, אנגלית, ערבית ויוונית). הוראת העברית החלה בטריפולי ב-1894, ומאז נותר ניתנה גם במוסדות איטלקיים נוספים בקהילי לוב.¹²

מדרכי הכהן היה מורה לעברית בבית הספר האיטלקי בטריפולי. ההנחה לכך יכול היה ליישם שם, באין מפריע, את שיטותיו החינוכיות, ובעיקר בתחום "עברית בעברית", כי במסגרת זו לא נאלץ להבקיע את תומת ההתנגדות הבצורה של המלמדים המסורתיים, אשר לא שלטו בעברית במידה מספקת ולא היו מעוניינים להתאמץ ולהסתגל לשיטות הוראה חדשות. עם זאת, מאחר שהמניע הראשוני של ההנהלה והתלמידים כאחד היה רכישת התרבות האיטלקית, לא הוקדשה לעברית ולמקצועות היהודיים אותה מידה של תשומת לב כמו להשכלה אירופית כללית ואיטלקית בפרט. בכל זאת ראוי לציון פריצת הדרך בשיטת ההוראה של העבדיית בבית הספר האיטלקי בטריפולי. אשר ליתר מוסדות הרשת: אמנם אין פרטים על אישיותם של המורים לעבדיית בהם, אך סביר להניח שלא היו שונים משאר המורים למקצועות היהודיים במוסדות כי"ח ותלמוד תורה.

התחרות מצד המוסדות האירופיים, והעובדה שילדים רבים עדיין שוטטו ברחובות טריפולי בטלים מלימודים, האיצו בהנהגת הקהילה לנסות ולהביא לחינוכים בחינוך המסודר. בפעולה זו בולט חלקה של חברת "יגדיל תורה" החל משנת 1893. פעולה דומה ננקטה על-ידי מספר אישים בבנגאזי, קמניעים דומים, החל מ-1906. השינוי העיקרי היה במתקני הלימוד, בהקפדה על הכשרת המורים וכעבודת המורים והתלמידים, ופחות בתחום הטכני.¹³ ואולם, עצם ההקפדה הנזכרת הביאה כשלעצמה לתוצאות חיוביות, והתלמידים החלו לרכוש מיומנות טובה יותר בהבנת הנקרא ובכתיבה עברית. עם זאת, לא היה בכך עדיין משום זינוק משמעותי ברכישת העברית. מעמה השפה העברית כמוסד של "יגדיל תורה" מתברר אף מלשון החוברת שיצאה לאור בתוניס בשנת 1897 וסיכמה את שנות פעילותה הראשונות של היכרה: בפתח החוברת מופיעות הסכמות בעברית של מספר רבנים, אך סקירת תולדות החברה, גורונותיה ופעילותה כתובה כולה בערבית-יהודית.

לסיכום ההתקדמות של התנועה העברית בלוב בשלהי התקופה העות'מאנית, ניתן לומר, שהחינוך העיקרי היה בהחדרה מוגבלת בהיקפה של שיטותיו החינוכיות של מרדכי הכהן, שהצלחתו היתה בעיקר הודות לפעילותו בבית ספר תורה שלא בפיקוח הקהילה. הישג מסוים ניתן אף לוקוח לזכותם של חברי "יגדיל תורה" ועמיתיהם בבנגאזי, שהודת להקפדתם על כישורי צוות ההוראה ועל המשמעת בבית הספר, חלה התקדמות מסוימת בהבנת הנקרא ובכתיבה.

התקופה האיטלקית

התנועה העברית בלוב עברה משביל מהמורות לנתיב מסוקל, במהלך שנות השלטון האיטלקי. התמורה אינה קשורה במעשה או במחלוקה של רשת החינוך הממלכתית האיטלקית בלוב, אלא בדחף הציוני של נחשונים צעירים מבני הקהילה, ובתחילת פעילותם של מורים מארץ-ישראל. החידוש העיקרי הוא בשינוי עקרונות בתפיסת מעמדה של השפה העברית: מעבר מראיית העברית כלשון הקודש - המשמשת בעיקר לתפילה ולישינון כתיב הקודש, הפרשנות והקבלה - לראייתה כשפה חיה, שהיא כלי תקשורת חיוני במישור החומרי והרעיוני כאחד, של כל אומה. התנועה העבדיית בלוב קשורה מתקופה זו ואילך קשר כל יינתק בתחיה הלאומית היהודית ובפעילות הציונית בלוב ובצולם

היהודי. התהליך קשור הן בפעילות האגודות והן בזו של כרדדים, "משוגעים לדבר", שתרמו למרצם לשינויים מהפכניים כחברה שבה חיו ופעלו.

בתי הספר האיטלקיים, שהיו קיימים בלוב מהתקופה העות'מאנית, הפכו להיות תחת השלטון האיטלקי לבסיס שעליו הושתתה מערכת החינוך הממלכתית. נוסף על בתי ספר איטלקיים רגילים פעלו בלוב גם בתי ספר איטלקיים-יהודיים (ברובע היהודי בטריפולי), בהם נלמדו גם מקצועות יהודיים, ובכללם העברית; בתי ספר יהודיים מסורתיים (תלמוד תורה, רגילים

ומתוקנים); מוסדות כ"ח; ובתי ספר מוסלמיים ונצריים-כנסייתיים. בכל המוסדות, למעט האחרונים, פרט למקרים יוצאים מן הכלל, נהגו לבקר יהודים. התנועה העברית, שהתלה בפעילות מקבילה ומשלמה למערכות הקיימות, קיבלה, בשנת 1932, בהתגלמתה כאגודת "בן-יהודה", את האחריות הכוללת על מערכת החינוך של הקהילה היהודית בטריפולי.

לאחר נתק בן כעשר שנים, והודות להידוק הקשרים בין יהדות לוב ליהדות העולם בכלל ואיטליה בפרט, התחדשה הפעילות הציונית בלוב. זו התאפיינה מלכתחילה בהיותה תנועה של צעירים, חלקם בני המעמד הבינוני הנמוך, שקראו תיגר על מדיניותה ושיטות פעולתה של ההנהגה המסורתית בלוב. כמויחד בטריפולי. ההשפעה התרבותית-חברתית של התנועה הציונית בלוב זרחה בהרכה ממספר החברים הרשומים באגודות הציוניות על גלגוליהן השונים, שהיה מועט במשך כל תקופת השלטון האיטלקי, ובדרך כלל לא עלה על 200-300 חברים רשומים משלמי "שקל". חידוש הפעילות הציונית היה קשור מאשיחו בתחיית השפה העברית.

הפעילות הציונית התחדשה בטריפולי ב-1913 הודות ליוזמתו של אליהו גואסי. האולם, הפעילות החלה עד מהרה לשקוע עקב הסתייגות ההנהגה המסורתית בקהילה, יריבות ותחרות פנים-קהילתית, וחשש מתגובת השלטונות האיטלקיים, שהתנגדו לכל פעילות לאומית לא-איטלקית של תושבי לוב. הציונות בלוב קיבלה זריקת עידוד בעת ביקורו בלוב של הרב הראשי של וורונה, הי"ד זארו דיסני (Disegni), אשה בין יתר דבריו קרא להקמת כיתות ערב ללימוד השפה העברית המדוברת. יוזמה זו אכן נשאה פרי, וכ-2 בתי-ספר נחנך הקורס הראשון לעברית בבניין תלמוד תורה בטריפולי, כאשר אורחי הכבוד היו הרב דיסני, מרדכי הכהן ואליהו נתאסי. ואולם הפעילות שהחלה בטריפולי בהתלהבות רבה היתה קצרת ימים, עקב קשיים תקציביים עוד קודם לכן, כאשר התפרסם לראשונה דבר קיומם של שיעורים אלה בטריפולי, באו מספר צעירים מבנגאוי לבחון את הנעשה בעקבות זאת נחנכה פעילות דומה בבנגאוי, בטקס חגיגי בפורים תרע"ה (מארס 1915), בנוכחות הרב ח'מוס פלאח, שלום לגזיאל (מהפעילים המקומיים בתחום החינוך) ומאז עקניו. האחרון היה מורה לעברית מירושלים, שהגיע לבנגאוי חודשים אחדים

לפני כן, הודות לשיתוף פעולה בין תלמוד תורה להנהגת הקהילה. הוא נקט בשיטות הוראה חדישות, ובכללן "עברית בעברית", והעלאת מחזות בעברית. מאחר שפעילותו נחשבה לנושא חינוכי מובהק, ללא היבטים פוליטיים-פנימיים, יכול היה עקניו להמשיך ולפעול עת ארוכה.¹⁴

מאבקו של גואסי בהנהגת הקהילה בטריפולי, והתמיכה לה זכה באיטליה, הודות למאמריו ב"שדאל" (ביטאון ועז הקהילות האיטלקיות), הביאו לכינונה של "חברת ציון" במאי 1915. זו פעלה להקניית ערכי הציונות ונגד סמיעה כחברה איטלקית, ואחת הישגים להגשמת מטרות אלה היתה התייאות השפה העברית, כאמצעי לתחייה יהודית ולאומית. אחת מארבע ועדותיה של "חברת ציון" עסקה בתרבות ובתעמולה, ובמסגרת זו נפתחו שיעורי ערב למבוגרים, בהאשנתו של מרדכי הכהן. גם בפעם זו שככה ההתלהבות הראשונית תוך זמן לא רב, ובשלהי 1917 שוב הצטמצמה הפעילות התרבותית לתבנית המסורתית, של הוראת תורה ותהילים בשבתות ולימוד תנ"ך כימי שני ורביעי.¹⁵

מצבה הירוד של הוראת העברית בשפה חיה הועלה על נס פעם נוספת, לזכיר ששיגר גואסי בשמה של "חברת ציון" לוועד הקהילות ברומא, ב-30 במאי 1918. אחד הנושאים אותם ביקר גואסי היה החינוך, ובמיוחד הוראת העברית - הכתובה והמדוברת - כמוסדות בי"ח ותלמוד תורה. לטענתו לא רק שהעברית כמעט שלא נלמדה, אלא שניצול הזמן לא היה יעיל והשיעורים הקדושו בעיקר ליכולת שינון התפילות, שאותן לא הבינו הלומדים.¹⁶ מתנו של גואסי בן ה-28, ב-6 באוגוסט 1918, היווה מכה קשה לתנועה הציונית בלוב, הודו השבילה להתארגן מחדש תוך זמן קצר. בתחילת 1919 פרסמה התנועה את "צעדה" ונושא החינוך בחלמוד תורה, לימוד העברית והשימוש בה כשפת הדיבור, שוב תפסו מקום מרכזי.¹⁷

לסיכומה של ראשית התקופה האיטלקית בלוב ניתן לומר, שהציונים בטריפולי אמנם ניסו מספר פעמים להקים חוגים ללימוד העברית ולהרחיב ו"שפר את הוראת העברית כמוסדות הקיימים (הקהילתיים, הפרטיים ושל כ"ח), אך למעט פרקי זמן קצרים, לא עלה הדבר בידם עד סוף מלחמת העולם השנייה. לעומת זאת, בכנגאוי, הודות לשיתוף הפעולה בין החוגים הציוניים, גברה וקהילה ותלמוד תורה, שולכה הרפורמה בחינוך עם הוראת העברית הארץ-ישראלית, בעזרת עקניו, המורה הירושלמי, עם זאת, היקף הפעילות בתחום זה לא סיפק כנראה את דעתם של הציונים בבנגאוי, וזמן קצר לאחר הוסדתו של "חוג הרצל", ב-7 בספטמבר 1919, קראו מייסדיו להחייאת השפה העברית.¹⁸

שלב נוסף בהקניית השפה העברית בלוב נפתח עם בואה לטריפולי של מורה ירושלמי, מדים הררי, שהחלה ללמד בבית הספר של כ"ח-ב-1919, הררי, ממעלה מסלוניקי, למדה בירושלים והיתה מעורבת שם בפעילות ציונית. בעת

מלחמת העולם הראשונה נאלצה משפחתה לעזוב את ארץ-ישראל ועברה להתגורר באיטליה, בנאפולי. הררי יצרה קשר עם הנהלת כ"ח בטריפולי, שניאותה להעסיקה כמורה-עוזרת בשכר 1,200-פראנק, ואילו התנועה הציונית במקום הבטיחה להוסיף לשכרה 1,800 פראנק תמורת מתן קורס לעברית (נוסף על חובותיה האחרים של הררי בבית הספר). אולם תוך זמן קצר נכחה הנהלת כ"ח בטריפולי לדעת שאין הררי שולטת היטב בעברית, ועוד פחות מכך בצרפתית. לעומת זאת, השתלבה הצעירה במהירות בפעילות הציונית בטריפולי ובמיוחד בתעמולה להתייאת העברית. כך למשל, העלתה בצגה בעברית בהשתתפות תלמידי כ"ח (בנים) במפגש ציוני, שבו שרה אותה את "התקווה" ונערכה מגבית למען הפעילות הציונית. הררי אף קראה דוגמאות מעבודות תלמידיה, עודדה את הנוכחים ללמוד מקצוע כהכנה לעלייה חלוצית לארץ-ישראל, והדגישה את חשיבותה של דיעת העברית כתנאי מוקדם לעלייה.

תנאי החיים הקשים בטריפולי גרמו להחלטתה של הררי לעבור מטריפולי לאתונה, ולכן החפטה מעבודתה ככ"ח והפסיקה את שיעורי הערב לעברית. זמן קצר לפני עזיבתה פנו הררי ורפאל בקרה, יושבי-ראש "חבת-ציון", אל מנהל בית ספר כ"ח בטריפולי וביקשוהו לאפשר להררי להעלות הצגה נוספת בהשתתפות תלמידי בית הספר, בתג החנוכה, ואולם הנהלת כ"ח סירבה לאפשר לתלמידיה להשתתף באירוע הנושא אופי ציוני. למראה התכנית המיועדת לתגיגה חשה ההנהלה שאין זו, כטענת הצוננים, חגיגה יהודית מסורתית, אלא מפגש ציוני. לפני צאתו מהפגישה עם מנהל בית הספר הוסיף ברדה ואמר, שבכונת "חברת ציון" להביא מחוץ-לארץ מורה אחר לעברית, שיועסק על ידי תלמוד תורה.¹⁹ גם אם התנגדה כ"ח למעורבות כלשהי בפעילות ציונית, הרי לא הסתייגה עקרונית ממתן אחד מאולמותיה למסרת שיעורי ערב לעברית, לקהילה. מאירוע זה ניתן להיווצר, שהתנועה הציונית בטריפולי ניסתה להיבנות בתחום הקניית העברית מהימצאותו של אדם מתאים לכאורה-כטריפולי, גם אם נקלע שמה מטעמים אחרים. מאוחר יותר אף נקטה יוזמה להביא מורה מתאים לעברית.

למרות הכרת הפעילים הציונים בטריפולי בחשיבותה של תחיית השפה העברית, הם לא פעלו רבות בנידון בשנות העשרים, כנראה עקב מיעוט מספרם קשיים תקציביים (מעורבותם העמוקה בפעילות פוליטית פנים-קהילתית. אפילו ביטאונם דגל ציון (1 ביוני 1920 - 28 באוקטובר 1924) נכתב בערבית-יהודית כ"ח, שהיתה מודעת לקשיכה שיש לשיעורי העברית החדשה, זממה את בואן של מורה ירושלמי בתחילת 1923, עבור 300 תלמידים, תמורת תשלום של שתי לירות לפחות לחודש, כמחצית שכרו החודשי של המורה. כ"ח היתה מרוצה גם מן העובדה, שהורי התלמידים לעברית הצטרפו לארגון בוגדי כ"ח, וכך עלן הכנסותיו.²⁰ בשנת 1926 הומינה קהילת טריפולי מורה נוסף מארץ-ישראל

שיושלב בהוראתו ערכי מסורת יהודית ותרבות אירופית, אך גם ניסיון זה לא עלה יפה.²¹ גם אם היו ניסיונות נוספים בתקופה זו להתייאת השפה העברית, ניתן לומר שהיוזמה לכך לא באה דווקא מהחוגים הציוניים בטריפולי, והיו אלה ניסיונות נפל.

במקביל, ההסתדרות הציונית המרכזית נהגה לשלוח מדי פעם ספרים וכתבי-עת בעברית לאירגונים הציוניים בטריפולי ובכנגאוי, וכך הגיע לאיזור תומר תעמולה מגוון, ובכללן ביטאון ההסתדרות הציונית העולם. היו אף קוראים שביקשו לקבל את התומר במישרין לביתם.²² המידע הקיים אינו מאפשר לאמוד את היקף התפוצה בלוב של הפרסומים הציוניים בעברית, אך ניתן להניח שהקריאה בהם העשירה את שפת הקוראים והיקנתה להם מהחידושים שהתחזרו אליה. לטריפולי הגיעו גם פרסומים ציוניים בצרפתית, אך ההסתדרות הציונית של טריפוליטניה (הצ"ט) ביקשה מפורשות לשלוח לטריפולי רק פרסומים בעברית או בערבית-יהודית, שכן "אנשי טריפולי מבינים בעברית יותר מצרפתית".²³

בעוד שבטריפולי היו עליות וירידות תכופות בפעילות להתייאת השפה העברית, כולטת ההמשכיות בתנועה העברית בח'ומס.²⁴ הישג זהיש לזקוף בראש וראשונה לזכותן של הרב פריגיא ווארץ, בוגר תלמוד תורה בטריפולי, שבשנת 1928 נתמנה לרבה של קהילת ח'ומס, ובתחום אחריותו היה גם הפיקוח על החינוך היהודי במקום. ווארץ פעל בח'ומס עד עלייתו לישראל בעת העלייה השנייה, בדצמבר 1949 (למעט תקופת מעצרו למשך 26 חודשים בעת מלחמת העולם השנייה). הוא ריכז בידיו תפקידים רבים בהנהגת הקהילה, ושימש גם כמנהל בית הספר היהודי, ולימד ביום ובלילה. הודות ליוזמתו התפשטה ידיעת השפה העברית במהירות, ותוך זמן קצר הפכה להיות שפת בית הספר, הבית והרחוב. הדברים הגיעו לידי כך, שבעת משחקיהם המשותפים נהגו הילדים להילדים והערבים לפטפט בעברית. ווארץ יזם רכישה של ספרים וכתבי-עת עבריים והפיח רוח ציונית בקרב הקהילה. כדי להעמיק את ידיעת העברית התייבה ווארץ להפיץ שירים והצגות בעברית בנושאי התחייה הלאומית (חלקם הובאו מארץ-ישראל ויתרם נכתבו בח'ומס), וכך הפכה העברית לשפת היומיום והתרבות במקום. יתרה על כך, היו מתלמידיו שהמשיכו בפעילות להתייאת העברית גם בישובים אחרים.

בזכות מפנה בתנועה העברית בלוב היא שנת 1931, בה נוסד אירגון "בן-יהודה", שמטרתו העיקרית היתה התייאת השפה העברית.²⁵ האירגון, שבראשו עמד יעקב פריגון וציון שאול אדאדי, קם ביוזמת מספר צעירים בוגרי בית הספר התיכון הממשלתי. הם התעניינו במתרחש בארץ-ישראל ובהסתדרות הציונית העולמית, וכדי להעמיק את ידיעותיהם הזמינו כתבי-עת בעברית מארץ-ישראל, על מנת לקרוא במשותף ולדון בנושאים המועלים בהם. ידיעתם

אם העברית היתה קלושה, ולכן פתחו בלימוד עצמי מזורז ומרוכז. לשם כך נהגו להתכנס בעליית אחד מבתי הכנסת ברובע היהודי הישן. תחילה הנהיגו, שאחד מהם התבונן ותרגם את הכתוב בעיתון עבור חבריו, אך עד מהרה יכלו לקרוא ללא תרגום, מאחר שהקדישו למטרה זו את כל שעות הפנאי שלהם. כאשר רכשו שליטה טובה בעברית, החליטו הצעירים להפכה לשפתם היחידה בבית וברחוב, וקנסו מי מביניהם שעבר על התקנה, שאותה הפיצו ברבים: "עברי דבר עברית".

לאחר שהעבכנת הפכה להגות מדוברת בראש הוצגה, רפי קומץ הנחשונים החליטו הללו לנקוט בצעדים כדי להפוך את העברית לשפת הדיבור והתרבות של כל הקהילה. הם החלו להעלות הצגות בעברית בנושאים תנכיים ולאומיים (הראשונה היתה "יהודה המכבד"). התגובה האוהדת והנלהבת של קהל הביאה לשתי תוצאות חשובות:

- * יוזמי התחייה העברית יכלו להמשיך בפעילותם במשנה מרץ ובאין מפריע;
- * רבים בקרב הקהילה היו מעוניינים להצטרף לפעילות זו.

תוך זמן קצר עברה פעילות "בן-יהודה" למועדון גדול יותר, שבו נפתחו שיעורי עברית סדירים, כשעות הערב לגברים וכשעות הבוקר המוקדמות לנשים. היו אלה הלימודים העיוניים הסדירים הראשונים לנשים יהודיות מטעם אירגון קהילתי כלשהו. בתריגה מן המקובל - כל הלומדים נתחייבו בתשלום חודשי, שקלל גם את דמי רכישת ה"שקל" הציוני. בכיתת הנשים השתתפה אשת הרב הראשי של טריפולי, מזל-טוב קסטלכולונוי, ונוכחותה הוסיפה ליוקרה של לימוד העברית. נוסף על כך נפתחה במועדון "בן-יהודה" ספרייה עברית. הקהבה נוספת של פעילות האירגון חלה ב-1932, כאשר החל לפרסם את השבועון למדו עברית, ובו שיעור בעברית והרגומו לאיטלקית. לשבועון היו קוראים רבים, בני כל הגילים, מקהילות לוב השונות.

במחצית השנייה תרצ"ב (חודשים ספורים לאחר תחילת שיעורי הערב) נפתח בית ספר "התקווה" בהנהלת עמישדי גויטע, ובו 20 תלמידים בהדרכת ר' שאול דאבוש. בזכור, שיעורי הבוקר המוקדמים ושיעורי הערב היו מיועדים למבוגרים, ואילו כאן הכוונה היתה ללמד עברית את ילדי ישראל. - בנים ובנות כאחד. יוזמה זו נתקלה בקשיים מרובים עקב מיעוט כוחות הוראה מתאימים הוצאות גבוהות, ועיסוקיהם הרבים של הילדים, שביקרו בכפרים בבתי הספר הממלכתיים האיטלקיים ואילו אחרי-הצהריים שהו הבנים בתלמוד תורה והבנות עסקו בעבודות הבית. גם ועד הקהילה ובית ספר תלמוד תורה התנגדו לכך מחשש לתחרות, ולכן מנעו שימוש במתקני התלמוד התורה על ידי בית הספר העברי הקודש. ואולם התלהבות המורים והתלמידים גברה על הקשיים המרובים ומספר התלמידים זינק ועלה תוך זמן קצר:

בסוף תרצ"ב - 512 (134 בנים, 378 בנות);

- בתרצ"ג - 573 (221 בנים, 352 בנות);
- בתרצ"ד - 590 (266 בנים, 324 בנות);
- בתרצ"ה - 756 (316 בנים, 440 בנות);
- בתרצ"ו - 867 (369 בנים, 498 בנות);
- בתרצ"ז - 1,200 תלמידות ותלמידים.

הלימודים התקיימו במשך שנותיים אחרי-הצהריים, בנים ובנות לסירוגין. הם למדו עברית, שוחזרו על הנעשה בארץ-ישראל, שמעו סיפורים ועסקו בפעילות חברתית. הישגי התלמידים היו מרשימים במידה כזו, שוועד הקהילה החליט, במהלך 1932, למסור את מחלקת החינוך של הקהילה לידי אירגון "בן-יהודה" ולשנות מיסודה את שיטת ההוראה בבית ספר תלמוד תורה, וב-1933 צירף לשורותיו מורה לעברית מודרנית, אליהו בתבוס.²⁶

מורי "בן-יהודה" למבוגרים ואלה שבבית הספר "התקווה" למדו עברית והוראה בעצמם. עם גידול מספר הלומדים (כעיקר מקרב הילדים) צורפו הלומדים ותלמידות מתקדמים למעגל ההוראה, לאחר שהוכשרו לכך תוך כדי גודתם על ידי מוריהם הוותיקים מהם בשנים ספורות בלבד. משימה זו, שבה השתתפו כ-150 צעירים, נעשתה כולה בהתנדבות, תוך ויתור על שעות הפנאי שהוקדשו להשתלמות ולהוראה. נוסף על לימוד העברית יזמה הנהלת "התקווה" שיעורי תפירה, גזירה וריקמה לתלמידות, ובכך הוקנה מקצוע מועיל לבנות נזקקות. נציג בית-החורשת למכונות תפירה "ניקי" בטריפולי, יצחק נחום ירדיה, שאשתו היתה בין המורות, העמיד חינם לדישות בית הספר מספר מכונות תפירה ומדריכה. גם בדים נתרמו למפעל זה, שתוצרתו חולקה לנזקקים.

בית ספר "התקווה" עסק גם בפעילות חברתית-קהילתית לציבור הרחב. פשבתות ובחגים נתקיימו תפילות בהשתתפות מקהלת התלמידים, מסיבות הצגות נערכו בתגים, וכללל זאת מהלכות הקרן הקיימת לישראל בפורים. בית הספר השתתף באירועים פומביים של השלטון האיטלקי ונערכו עצרות לסיום שנת הלימודים. בכל האירועים הללו הופיעו התלמידים בתלבושתם הרשמית - תכלת-לבן - ונשאו את דגל המוסד באותם צבעים. אירגון "בן-יהודה" וועד לקרן הקיימת במקום עמדו בקשר עם "גדוד מגיני השפה" בארץ-ישראל, ועם הנהלת הקרן הקיימת, ולבקשתם קיבלו פרטים על הנעשה בארץ, וכן מאת עותקים של לוחות, שירונים, כרטיסי תעמולה, חוברות שונות וכתב העת קרני-לבן. חומר זה שימש את התלמידים והקהילה כאחד. האירגון עסק גם בפעולות קטנות ובעיקר בחלוקת ספרים, מחברות ובגדים לתלמידים נזקקים.

פעילות "בן-יהודה" התייחדה בכמה מאפיינים: הישגים ממשיים בתחום הקניית השפה העברית. הכרת ועד הקהילה והשלטונות האיטלקיים בחשיבות הפעולה ובמעמד האירגון.

* משך פעילות ארוך (מ-1931 עד 1939, באשר חל איסור ממשלתי על פעילות ציונית).

* היקף רחב.

* השתתפות נשים וילדות, שלמדו לדאשונה עברית ומקצועות יהודיים במוסד קהילתי.

* הכשרת דור חדש של מורים, האמונים על שיטות לימוד מתקדמות.

בסוף שנות השלושים חלה התרחבות מסוימת גם בתנועה העברית בערי השדה. ב-1939 נשלח צוריאל שקד על-ידי מורד הרב מריגא-זוארץ מהצפון לשמש פרב ומורה במסלאתה.²⁷ שקד, שנעזר במורה נוסף מתלמידי זוארץ, יזם חידושים בתחום הוראת העברית במקום, והיקנה ערבים ציוניים לקהילה. בעוד שלפני בואו למדו בתלמוד התורה המקומי את פרשת השבוע וההפטרה בתרגום ערבי-יהודי מילולי, הנהיג שקד לימוד "עברית בעברית". ההתנגדות לחידושיו שככה כאשר בקהילה נוכחו בהישגים תנאים של התלמידים. במוסד הסרו אמנם ספרי לימוד וציוד לימודי, אך על הכל חיפה הרצון ללמוד. בעת מלחמת העולם השנייה הצניעו במסלאתה את הפעילות הציונית, וגם הדיבור בעברית היה בחזקת סכנה. אסון בכד נפל על הקהילה ובית הספר, כאשר בעקבות החזרתה של חסונה יהודיה התפרעו תושבי מסלאתה המוסלמים ושרפו את בית הבנסת, ששימש גם כבית ספר וכספרייה לספרי קודש וספרי לימוד. בעקבות זה נאלצו במשך שנתיים ללמוד בחדרים שכורים, צרים ואפלים, שלא התאימו למטרותם. רק בעקבות השחרור, בראשית 1943 סיפק להם הצבא הבדיטי את אחד מבתי הפקידים האיטלקיים וריהוט, ומאחד יותר העבירים לכניין בית הספר הממשלתי. בתקופת מלחמת העולם השנייה נאסרה בלוב כל פעילות ציונית ונפסקה הפעילות הגלויה של "בך יהודה" ו"התקווה". הקהילה בסריפולי הקימה מוסדות חינוך חלופיים עבור הילדים שנפלטו מבתי הספר הממשלתיים, ובמסגרת חדשה זו נמשכה בהסתדר פעילות ציונית, בעזרת מודים יהודים מתנדבים. כך נמשכו לימודים סדירים כמידת האפשר, בהתחשב בגירושם, בעבודות הכפיה ובפעילות המלחמתית. אך גם כשהמצב החמיר, ב-1942, השתדלה הקהילה להמשיך את הפעילות החינוכית כמיטב יכולתה.²⁸

התנועה העברית בתקופת השלטון האיטלקי קשורה קשר הדוק בתנועה הציונית, כחדשנות בתחום החינוך וביוזמה עקשנית של צעירי הקהילה. בעשור הראשון שולבה התנועה העברית בפעילות הפוליטית של הציונים בסריפולי וכנראה, עקב המחלוקת הפוליטית הפנימית, עלתה הפעילות החינוכית העברית על שירטון, מאחד שהיתה מזוהה עם אחד הפלגים. כתוצאה מכך התאפיינה התנועה העברית בתקופה זו בסריפולי בתוסד רציפות ובהישגים מועטים. אולם כאותם מקומות שבהם היה שיתוף פעולה בין יחסי התחיה הסרריה לבין ההנהגה המסורתית של הקהילה (במו בנגאוי וח'ומס), יזכה

התנועה העברית להישגים מרשימים ולהמשכיות בבר בשלב מוקדם. בסריפולי, שבה שכנו מרבית יהודי לוב, עלתה התנועה העברית על דרך המלך רק כאשר היתה כמובחק התנועה תרבותית-חינוכית, אמנם בעלת היבט אידיאולוגי ציוני ברור, אך שלא עסקה בפעילות פוליטית שוטפת ולא סיבנה עוד את מעמדם של מנהיגי הקהילה. הדבר קרה, כפי הנראה, בעקבות מינויו של האיטלקי ד"ר אלברטו מונאסקרו לנציב ממשלתי על קהילת סריפולי, בקיץ 1929, ואי קיום בחירות נוספות במשך תקופת השלטון האיטלקי.²⁹ מרצם של הצעירים נוחב למסגרת הנוכחית-העברית וסתיף את הקהילה זאת הנהגתה, ויהדות לכך השתלבו העברים הצעירים. בהנהגה (באשר מחלקת החינוך הופקדה בידם), דבר שנתקשו לעשות בשנאבקו בהנהגה המסורתית בדרכים הפוליטיות המקובלות.

תקופת השלטון הצבאי הבריטי

התנועה העברית בלוב בשלהי מלחמת העולם השנייה ועד מתן העצמאות ללוב (1942-1951) קשורה קשר הדוק במתנדבים היהודים הארצישראליים בצבא הבריטי, בשליחים מארץ-ישראל ובהתחזקות התנועה הציונית במקום. בעקבות המאבק על קיומם והזעזוע המריני שעברו יהודי לוב בעת המלחמה,³⁰ והתנפלות הקמון הערבי על קהילות סריפוליטניה בנובמבר 1945,³¹ הגיעו מרבית יהודי לוב למסקנה שאין קיומם מובטח תחת שלטון אירופי, איטלקי או צרפתי, קל וחומר במדינה לובית עצמאית, ולכן לא נותר להם אלא לפנות לפתרון הציוני המלא. רבישת השפה העברית היתה צעד תיוני בביוון זה. כמו כן, עקב המשבר הנפשי הגופני הבלבלי שבו היו נתונים רבים מיהודי לוב, נתקבלה בכרבה תומכת של אנשי הצבא היהודיים לשקם את מוסדות החינוך הקהילתיים על-פי יפוסים ארצישראליים.

קירנאיקה

עם שחרורו על-ידי הצבא הבריטי לא היו קהילות קירנאיקה מסוגלות לפעילות עצמית רחבת היקף, עקב ההגליה רחבת הממדים למרכז סריפוליטניה במשך המלחמה, ושוכן ההדלגתי, לאחר השחרור, של משפחות שכולות ושבורות בתחום ובגופם, כשילדים רבים נותרו בגפם. נוכחות אנשי הצבא הארצישרא-

ליים, הנמצאים חזוירי תחושת השליחות, הפיחה חקונה בקרב בני הקהילות, שהיו מוכנים לקבל את יוזמותיהם. ההערכה המלווה ביראה לכוח ולאנשי מימשל וצבא, שהתפתחה בתקופה הפאשיסטית ובעת המלחמה, מצאה מוקד הודהות חיובי בדמותם של החיילים היהודיים, בעיקר בקרב הילדים, שחששם מהשדרה התחלף בהערכה וחיבה. החיילים מציעה השכילו לשלב גורמים מקומיים בפעילותם מראשיתה, וכך, לא רק שלא נתקבלו כיסוד חיצוני ומנוכר אלא אף הכשירו כוחות הוראה והנהגה לתקופה שלאחר פינויין של היחידות

הצבאות שאלהן השתייכו³²

עם כיבושה הסופי של בנגאוי על-ידי הצבא הבריטי, בנובמבר 1942, היו חלקים ניכרים מהעיר חרבים מהפגזות. מרבית היהודים, למעט פ"ט 250 מהם, הוגלו לג'אדו ולעירודח סמוכות במרכז טריפוליטניה. לא היה זה המפגש הראשון של יהודי בנגאוי עם הצבא הבריטי, שכן זה שלט באיוור כבר פעמיים במהלך 1940-1942. אך בעוד שבעבר ששו היהודים לשתף פעולה עם הצבא הבריטי, הרי שבסוף 1942 היו מלאי חששות, עקב העונשים הכבדים שהטילו עליהם בעבר האיטלקים והגרמנים בגלל פעילותם זו, וכן בשל פחדם שמא גם הפעם ייסוגו הבריטים. החיילים היהודים החליטו, ביוזמתם, לסייע לקהילה המדולדלת והנפחדת, ובעיקר לילדים, שדבים מהם נותרו בגפם ושהו מחוץ למעגל הלימודים. במשך כשלוש שנים, בשלב ראשוני זה זכתה יחמת החיילים גם למרכת רשויות המימשל הבריטי, שראו בחיוב את החזרתם של הילדים המשוטטים למסגרת חינוכית. ככל שנתברר שהנסיגה האיטלקית-גרמנית הינה סופית, וכאשר התרבה מספרם של השבים מהגלות, התגבר שיתוף הפעולה בין הקהילה לחיילים היהודים.

בית הספר העברי בבנגאוי החל לפעול במאוס 1943, לאחר שהפלוגות הארצישראליות באיוור, (במיוחד פלוגות תובלה, "סולל בונה", מהנדסים ומכילי מים) נידבו חיילים מתוכן לצרכי הוואה. הפלוגות השתדלו להקצות לתפקיד זה חיילים בעלי ניסיון מסוים בהוראה, אף תכופות לא היה הדפן אפשרי, ורק מעטים היו מורים בהכשרתם. תחילה הוקצו להוראה שני חיילים, ומספרם עלה כשהתרבו הילדים ששבו מהגלות. לצד החיילים פעלו שני מלמדים מקומיים. על חוסר הידע והניסיון של החיילים חיפתה התלהבותם ומסירותם, ובמקביל גילו גם הילדים תשוקה עזה ללמוד. הפעילות נתקיימה למרות קשיי התקשורת, שנבעו מכך שמרבית החיילים ידעו רק עברית אנגלית, והילדים שלטו בעיקר בערבית-יהודית ובאיטלקית. לא רק החיילים, אלא אף גורמים מקומיים הצידו, שידעו הנודע המקומי בעברית היו בדרך-כלל קלושות, שכן הם היו רקופה ארוכה מחוץ למסגרת לימודית ורוכם לא זכו להיכלל בשיעורי העברית בתקופה האיטלקית. ההוראה בבית-הספר הייתה בעברית מסיבות עקרוניות ומעשיות באחד: הקניית העברית כערך ציוני וגם אי שליטתם של החיילים

בשפות המקומיות. הם נהגו להסביר בעברית קלה ובמעט האיטלקית, שרכשו במשך הזמן, את החומר הלימודי, ולעיתים נעזרו במתנדבים מקומיים. ככל שחלף הזמן השתפרה ידיעת העברית של התלמידים וידיעת האיטלקית של החיילים, אך בשלב זה כבר התאפשרה הוראה-מלאה בעברית. רבים ראו בבית-ספר זה "פינה ארצישראלית", כשל תכנית הלימודים שנתקיימה כנו ובשל האווירה ששררה בו.

זמן קצר לאחר פתיחת בית-הספר מונה למנהלו הראשון עזרי זאיר מן החיילים הארצישראלים, שהיה בעל הניסיון הרב ביותר בהוראה-מאוחר יותר שימשו בתפקיד זה דוד שומן מבן-שמן ואבנר רחמיאל-שקורניק (מתלא-אביב). זאיר ניסה לבנות תכנית לימודים רבי-שנתית ושבועית מסודרת, ולקבוע התמחויות נפרדות למורים. משימות אלה היו קשות למדי, בהיעדר ספרי לימוד מתאימים ואי בשירותם של מורים רבים. זאיר שקד בלילות על הכנת חומר לימודי, כשהוא נעזר בספרי לימוד איטלקיים ובדיעויות האישיות. נוסף על כך נחבקשו מחלקת החינוך בוועד הלאומי והבריית העברית העולמית לספק לבית-הספר בבנגאוי-מידע על תכנית הלימודים הנהוגה בארץ-ישראל, וכן לספק ספרי לימוד. קשה יותר היה לשכנע את המורים המתנדבים והבלתי-מוסוים ללמד באופן שיטתי, כשלכל מורה התמחות מוגדרת, שהיה חייב לרכוש לעצמו. על כן חזר בית-הספר תוך זמן לא רב לשיטה, שכל מורה אחראי על כיתה מסוימת וללמד בה את כל המקצועות.

בית-הספר העברי בבנגאוי שוכן תחילה בבניין תלמוד התורה הישן. היה זה בית קטן בן שתי קומות חצר פנימית שאליה פנו עשרת החדרים. התנאים הפיזיים בו היו קשים, במיוחד כשגדל מספרם של הילדים. מאוחר יותר עבר בית-הספר העברי למבנה המרווח של בית-הספר על שם המלכה מרגהיטה, אשר שומש בית ספר ממלכתי מיוחד ליהודים בתקופת השלטון האיטלקי. כאשר פתחה הממכנה יחידת התותחנים ששובנה בו, איפשר המפקח על נכסי ארוב להתוויר את בית-הספר לרשות הקהילה; מאחר שנחשב לרכושה. הקהילה מצידה פעלה לשיקום בית-הספר ולהכילשת ציוד לימודי מתאים במידת האפשר. והודות שיתוף פעולה זה הפך תלמוד תורה המסורתי בעיר (מייד לאחר מלחמת העולם השנייה) למוסד המשלב לימודים יהודיים מסורתיים וחינוך עברי-מלא, אנקרא מאז ואילך: "בית-הספר העברי" - תלמוד-תורה בבנגאוי.

ההליכט העברי של החינוך הודגש בכל כיוון אפשרי: לא רק שהוחל מיד בלימוד השפה והוראת כל המקצועות השונים התקיימה בה, אלא שגם תכנית ההעשרה היו עבריות; בבית-הספר הירבו בלימוד שירים, העלו הצגות, הכינו לוחות מצוירים וכתובים בעברית, קישטו את הביתות בדגלים עבריים או לפחות בצבעי תכלת-לבן, נערכו מסיבות שבת וחגים ושמות הילדים הוחלפו משמות עבריים, כרבריים או איטלקיים - לעבריים. בבית-הספר העברי למדו גם ילדות.

ואף זה היה חידוש בחינוך הקהילתי של יהודי בנגאזי. החיילים דאגו גם לתזונתם, מלבושם, נקיונם ובריאותם של התלמידים.

התנדבות החיילים המורים היתה ביוזמת מפקדיהם היהודיים, ובהסכמתם ובתחילה גם בתמיכת הקימשל הצבאי הבריטי, שהיה מודע לצורך להכניס את הילדים המשוטטום למסגרת חינוכית מסודרת. ואולם יחס הרשויות התל להשתנוח במהלך שנת הלימודים. תחושת החיילים והקהילה היתה, שתמורה נבעה מטעמים פוליטיים, בעקבות השחרור שבו לאיזור גולים פליטיים רבים

ששאפו להקים מדינה ערבית באיזור. נוסף עליהם שהו במקנות הצבא הבריטי עובדים פלשתינאים, שמחו על היות הציונות ששודיה בבית הספר העברי הממשל הבריטי, שראה עצמו מופקד זמנית על האיזור ואתראי על העברת המסודרת לשלטון של קבע, לא היה מעוניין להגביר את הפיצול הפנימי על בסיס פוליטי, ואחד ההיכטים לכך היתה המדיניות בתחום החינוך. ביולי 1943 דרש הקצין הפוליטי של בנגאזי לסגור את בית הספר העברי לחופש קיץ (1943 כאוגוסט עד 1 באוקטובר), שלאחריה ישולבו הילדים היהודים במערכת החינוך הממלכתית. טענת השלטונות היתה, שמאחר שהעברית איננה נמנית על השפות הרשמיות בקירנאיקה, על היהודים להשתלב במערכת החינוך הממלכתית הערבית, שתיפתח בשנת הלימודים תש"ד, וכך תואץ ותתבסס התערותם בחברת הרוב הערבית. היהודים, למרות שהיו בקשרי כלכלה ושכנות תקינים עם האוכלוסייה הערבית, לא ראו עצמם כחלק מהתבררה הערבית. תלמידי משולבים בתרבותה. נשיא קהילת בנגאזי אף הדגיש בדבריו לקצין הפוליטי ששפת הקהילה ותרכותה הינן עברית, ולכן ייתכן רק בית ספר עברי שלשון ההוראה בו עברית. הוא אף ביקש רשות מהמימשל להביא מורים עבריים מארץ ישראל, החווינים למערכת החינוך העברית בבנגאזי. יתר על כן - התבררות הסממנים הערביים לאומניים בציבוריות של קירנאיקה עוד - הגבירה את יחס היהודים, שהיו מוכנים להקים מערכת חינוך עצמאית ללא תמיכה ממלכתית ובלבד שלא להיות משולבים בחינוך הערבי.

בעקבות שינוי המדיניות הבריטית ניתנה הוראה ממפקדת האזור לחיילים המורים לחזור מייד ליחידותיהם. בית הספר גסגר והפך "מחוז לתחום" והציו שנמצא בו הועבר לבניין תלמוד התורה הישן, שהוחזר לרשות הקהילה. שינוי המדיניות היקשה על המשך מעורבותם של החיילים בפעילות החינוכית. אולם הפסיק אותה לחלוטין. ביחידות שפיקודן היה יהודי ניסו להתגבר על הבעיה בדרכים שונות, אפילו בהוצאת אישורי מחלה כוזבים. כמו כן, מעוררו התג הצבאי נפתח בקיץ 1943 מועדון החייל עברי בבניין תלמוד תורה, שבו שכן גם בית הספר. סמיכות מקום זו הקלה על החיילים לשהות בבית הספר. אך היתה בה גם הפקעה מסוימת, שכן חיילים רבים נהגו להציץ לכיתות, והפעל השגחה והיריקותם היקשה על הלימודים.

יכדי להכשיר כוחות הוראה מקומיים ולהפחית את תלות הקהילה במורים החיילים, שעל פעילותם הוטלו הגבלות ומועד צויבחהם אה האיזור לא היה ידוע, אירגנו החיילים סמינריון הכשרה למורים מקומיים. בשלב הראשון למדו במסגרת זו, בהדרכת מורה מארץ-ישראל, ארבע בחורות בנוח 16-17, בשעות לפני הצהריים, ואליהן הצטרפו מאוחר יותר מתנדבים נוספים. כמו כן התקיימו כמשך כחודשיים שיעורי עברית בשעות הערב, שלוש פעמים בשבוע, ל-40 נערות בערך, בשתי קבוצות. על המורים נמנה יהושפט הרבני, המפקד בעקבות הלחץ של הפיקוד הבריטי להוציא את החיילים מההוראה, והידיעה שבקרוב יעזבו את קירנאיקה, התרבו הפניות לסוכנות היהודית לשגר לאיזור מורים שליחים מארץ-ישראל. שליחת מורים באופן רשמי ללוב נתקלה בקשיים כמשך תקופה ארוכה, עקב אי מתן אישורי כניסה מטעם הרשויות הבריטיות. גם איהגון העזרה היהודי-אמריקני, הג'וינט, נקרא לסייע לפעילות החינוכית בבנגאזי, והוא אכן החל להקצות כספים. למטרה זו, בסוף 1943.

בשנת הלימודים תש"ד נפתחה בבנגאזי מערכת החינוך הכללית, אך הקהילה היהודית העדיפה מתן חינוך יהודי-עברי לילדיה בבית הספר העברי. מאחר שמוסד זה נחשב לפרטני, חל מימנו על הקהילה. היחידות היהודיות היקצו ארבעה מורים (ללא היתרי-ממשלה) ולצידם פעלו ארבע המורות שהובשרו כחודשי הקיץ. ידיעותיהן בעברית אמנם לא היו מושלמות, אך הן סייעו לתלמידים מתחילים, שלגביהם ידעה השונות המקומיות היתה לעזר רב. קיץ 1943 עזבו רוב היחידות היהודיות את האיזור, ובית הספר הופעל על ידי צוות מקומי בניהולו של יעקב גויטע, כשאל ארבע המורות הצטרפו שקשה מורים. סגל ההוראה לימד שתי ביחות בשתי משמרות בנות ארבע שעות (למעט המנהל, שבבוקר עסק בניהול ולימד רק אחד הצהריים). במקום שהה ומחמה יעקב כן-עמי מאשדות-יעקב, שהשתדל להגביל את פעילותו ליעוץ. נוסף הירכה להתכתב עם גורמי חינוך בארץ-ישראל, כדי לקיים בבנגאזי תלמידי לימודים וזה במתכונתה לנהוגה בארץ, ובכלל זאת שימוש באוחס ספרי לימוד אותם מועדי תחילה שנת הלימודים וסיומה, חגים וכו'. מסירות המורים היתה רבה, אך ביח הספר עמד בפני בעיות תקציביות קשות, שכן מימנו היה על הקהילה, שנעזרה בהסתדרות הציונית ובג'וינט, ללא כל סיוע ממשלתי. גם הקפלים שהובטחו על ידי הגורמים היהודיים החיצוניים לא תמיד הוצברו כפועם ושלמות.

למרות הקשיים המרובים מבחינת כוחות הוראה, חומר לימוד ומימון, התפתח בית הספר העברי בבנגאזי במהירות, ומדי שנה נוספה לו כיתה ראשונה. כאשר נפתח בית הספר במאוס 1943 למדו בו כ-60 ילדים וילדות בגילאי 6-17 כיתות ד' (בכללם תלמידים מבוגרים, מרביתם בנים, שלא למדו בעת הקודמת). כן נתקיימו שיעורי ערב ל-20 מבוגרים בערך (כולל נשים) ראשית

כבר למדו בין 350 ל-400 תלמידים בעשר כיתות (א-ג') וקבוצות מיוחדות לילדים בני עשר ומעלה). בכיתות אלה היו יחידו ילדים וילדות שלמדו מקצועות יהודיים וכן עברית, תשבון, זימרה ומלאכה. בשיעורי הערב למדו באותה עת כ-60 תלמידים, רובם צעירים שעבדו ביום. בתשי"ה למדו 426 (280 בנים ו-146 בנות; מהם 231 גילאי 7-9 ו-195 גילאי 10-16) בתחילת תשי"ז למדו כ-460 בכיתות א'-ד'.

בעקבות מגעים ממושכים בין השלטונות לקהילה הגיעו שני הצדדים לפשרה בקיץ 1944, שאפשרה הכרה ותמיכה ממשלתית בבית הספר העברי. נקבע ששפת ההוראה תהיה עברית, ואילו הערבית תילמד החל מכיתה ב', והאנגלית מכיתה ה'. המנהל יהיה יהודי וצוות המורים שימומן על-ידי הרשויות יכולו 5 מורים יהודיים ו-3 ערביים, אך הקהילה רשאית להוסיף מורים על חשבונה. המימשל היה נכון גם להעביר את בית הספר למבנה חדש, שישופץ על חשבונה. אך למרות ההסכם, לא תמיד הועברו הכספים במועד. יתר על כן: הימצאותם של מורים ערבים בבית הספר, גם אם רק לשם הוראת השפה הערבית, הגבילה במידה מסוימת את האווירה הארצישראלית ששררה עד אותה עת במוסד. התופעה בלטה במיוחד בעקבות מאורעות נובמבר 1945, כאשר צוות ההוראה היהודי נתקף בפחד, וכיוזמתו הורה לילדים לא לשיר שירים עבריים בדחוב להסור מכותלי הכיתות תמונות ומפות ארצישראליות; הקופסה הנוחלה בעלמה, ואליו המורים הערבים חשו עצמם שולטים בכיפה. עם זאת, פעילות בית הספר העברי כבנגאוי נמשכה עד פיגועי הקהילה לטרופולי, במהלך 1949, לקראת העלייה לישראל.

התנועה העברית בקירנאיקה לא פסחה גם על ערי השדה.³³ 2-3 מורים חיילים לימדו בין 80-100 ילדים בדרך, שבה היתה הפעילות הסדירה ביותר. בעקבות האיסור ללמד שהוטל על החיילים הארצישראלים בקיץ 1943, ניסן אלה לנקוט בתרגילי התחמקות שונים. למשל, הם סעגו שהם דרק מבקרים בבית הכנסת שבו שכן גם בית הספר, ובמקרה הם משגיתים על הילדים. אולם עקב ניסיונות של גורמים צבאיים במקום להתנכל לחיילים המורים, הוחלט אלה מספר פעמים למה שסמובן לא תרם לרמת ההוראה. מסוף 1943 ניהל את המוסד, לתקופה קצרה, ד"ר שומן. הקהילה מצידה טענה, שכל זמן שאון בית הספר חודג מן התכנית אין השלטונות רשאים לאסור על המשך פעילותו של בית ספר פרטי. בדרך, לעומת זאת, לא התקיימו לימודי העברית באופן סדיר כאשר שהו שם חיילים, הם העסיקו לעיתים כ-50 ילדים, אך מרבית הזמן ביקרו הלך בבית ספר ערבי, או אשנתרו בלא כל חינוך. מדי פעם לימד חייליגם באל אקאד, שבה התיישבו מספר משפחות בקירבת המתנה הצבאי.

קוסף על בתל הספר, שבהם נתקיימו לימודי עברית לילדים ולמבוגרים; ניתנו שיעורי עברית גם במסגרות אחרות. כמועדון "גאולה", שנפתח כבנגאוי בשנת

1944, היו גם ספרייה ואולם קריאה, שבהם הוקמו ספרים וכתבי עת עבריים, שנשלחו לקהילה, וכן נתקיימו במקום הרצאות-בעברית על נושאים תרבותיים ולאומיים.³⁴ פעילות הקרן הקנזמת לישראל התחששה כבנגאוי והמורשה המקומי, יוסף דדוש, החל לארגן חוגי נוער ציוני ושיעורי עברית.³⁵

קהילת כנגאוי היתה הראשונה בלוב שבה התחדשה במשנה מרץ התנועה העברית לאחר מלחמת העולם שנייה. באירגון הפעולה היתה דחיפות רבה בגלל המצב החברתי-תרבותי הקשה בעיר, עקב הפעילות המלחמתית וההגליה. היה צורך מידי למצוא פתרון לבעיית העסקתם של עשרות ומאות ילדים שנותרו מתוך לכל מסגרת חינוכית משך תקופה ארוכה. שיתוף הפעולה ההדוק בין החיילים היהודים הארצישראלים לבין ועד הקהילה ותלמוד תורה הביא לכך, שמרבית הילדים היהודים למדו בבית הספר העברי תלמוד תורה, שהפך עד מהרה, במבנהו, כתכניתו וצאוורתו, חזמה לבית הספר העברי בארץ-ישראל. חשיבות רבה היתה גם לחינוך המבוגרים, שהודות לו התרבו יודעי העברית בקהילה והוכשרו מורים מקומיים שיכלו לשאת על שכמם את עול ההוראה עם צאת החיילים, וכן בעקבות העלייה לישראל. בערי השדה היתה אמנם הפעילות מוגבלת, אך גם היא זכתה להישגים מסוימים, כעיקר כבוציה.

טרופוליטניה

הקהילות היהודיות בטרופוליטניה, לא היו עם תום מלחמת העולם השנייה במצב השל כמו בקירנאיקה, אם כי גם הן נפגעו, עקב ההגבלות בתחומי התעסוקה והתרבות, משיגור יהודים למחנות הסגר ומחנות עבודה, מהגליית "נתיני אייב" מלב, ובשל הפעילות המלחמתית השוספת. עם זאת, היו קהילות מעונינות בעזרת החיילים היהודיים, וזו ניתנה ברצון מתוך תחושת שליחות.

מן מה לאחר כיבושה של טרופולי, בינואר 1943, החל תלמוד תורה לפעול בבית הכנסת הגדול בעיר העתיקה, ובו כמאה ילדים, ששינו דברי תורה ותפילה. באביב אותה שנה החל להתארגן בית הספר העברי בשיתוף פעולה של חברים לשעבר באירגון "בן-יהודה" (שפעולתו נתחדשה ב-11 ביולי 1943), ועמם חיילים מתנדבים בניצוחו של הרב הצבאי הראשי, ד"ר אפרים אורבך מירושלים.³⁶ הפעולה נעשתה בהסכמת השלטונות, גם אם לא במסגרת החינוך הממלכתי, ועל בן גם הוקצה לבית הספר העברי אגף אחד מבית הספר האיטלקי לשעבר, ובו שמונה כיתות. אולם השלטונות לא נאותו לממן את פעילותו של מוסד, שלא היה קיים בתקופת השלטון האיטלקי, מאחד שראוי עצמם מורשים להמשיך רק פעילות קיימת, ולכן בית הספר העברי נחשב למוסד פרטי, והיה

במימון הקהילה. בניגוד לבנגאזי, בה הברירה היתה בין חינוך עברי לערבי, התקיימו בטריפולי גם לימודים איטלקיים מיוחדים ליהודים. לכן הוחלט, שילדים בני שבע ומעלה ילמדו בבית הספר האיטלקי-יהודי, והקהילה תדאג להשלמת הלימודים העבריים שלהם, ואילו לבית הספר העברי ייכנסו בני שש, שגם המשך תלמודם יהיה בבית ספר זה. וכך, מדי שנה, בתחילת שנת הלימודים נפתחה כיתה א' נוספת. בטריפולי, כבבנגאזי, היה תפקיד חשוב לחיילים היהודים בתחום החינוך העברי. אך מאחר שהקמת בית הספר העברי לא היתה בטריפולי מבחינת "פיקולת הצלה", אלא התגבשה בצורה מסודרת ומתוכננת היתה עזיבתם של החיילים תוך זמן קצר צפויה כבר בשלב התיכונן, ועל כן החלו ארבעה חיילים, להכשיר מתנדבים מקומיים לתפקידי הוראה, עוד לפני פתיחת בית הספר. ההדרכה נעשתה בשתי קבוצות: באחת - נערות בנות 19-22, חסרות כל ידע וניסיון בהוראה, שגם ידענתן את השפה העברית היתה קלושה. אלה נועדו ללמד את הילדים הקטנים, ומערכת הלימודים שלהן כללה השכלה כללית, שפה עברית, פדגוגיה, אמצעי עזר, וזמרה, מלאכה וציור. בקבוצה השנייה היו גברים מבוגרים יותר, שבחלקם עסקו כבר בהוראה או שהיו מפרנסי העדה. אלה נועדו ללמד את הילדים הבוגרים בבית הספר האיטלקי-יהודי, כאשר הדגש היה על השכלה כללית, שפה עברית ופדגוגיה. פרט מעניין הוא שרק לאחר ויכוח נוקב הם ניאצו לוותר על השימוש במקל כ"אמצעי חינוכי".

בית הספר העברי בטריפולי נפתח בתחילת שנת הלימודים תשי"ד והיו בו מספר חידושים, אשר הבולטים שבהם: שפת ההוראה היתה עברית והלימודים התקיימו לפי השיטה הגלובלית, או שיטת-הנושאים, לאמורה: מקצועות הלימוד השונים נלמדים בהקשר לנושא מרכזי, המתחלף מדי פעם. מראשית הפעלתו של בית הספר ראה צוות המורים מתוכננו להקנות תודעה ציונית לתלמידיו. בית הספר עמד בקשר הדוק עם גורמי-החינוך בארץ-ישראל, לתיאום מערכת הלימודים; עם זו הנהגה בארץ ולקבלת ספרי לימוד, הדרך וקריאה, שידונים, חקליסום ועיתונות. ואכן, תכנית הלימודים הפכה קרובה יותר. ויותר למקובל בארץ-ישראל, לא רק מבחינת תכני הלימוד אלא גם במאפיינים חינוכיים-חברתיים: כך, למשל, נערכו חגיגות-רחבות היקף (כמו טקס הבאת הביכורים); טיולים סביב העיר, העתיקה, תחרויות, ספורט במועד, ובמסגרת עירונית קייסנות, שיעורי עזר, חקופשת הקיץ והעלאת תרומות לקרן הקיימת. התלמידים נהגו גם משימוש באבזרי לימוד שנשלחו מהארץ (מחברות, למשל).

למרות הספקות שהיו קיימים בקרב-חלק מהקהילה באשר להצלחת המקצוע עקב החידוש שבו, חוסד ניסיונם של רוב המורים, מחסוד ניכר. בציד לומדי וקשיי-מיקום - הוכיחו עד מהרה המורים והתלמידים את יכולתם, ובית הספר התרחב בהתמדה. עם פתיחת המוסד בתשי"ד נכללו בו כ-400 תלמידים

התלמידות ב-11 כיתות, בהן לימדו 10 מורים ומורות. מדי שנה הצטרפו 300-400 ילדים לכיתה הפוחחת, וכן גדל מספר המורים, עד שבתחילת תשי"ט למדו בבית הספר 2,530 ילדים מפי 40 מורים. את המוסד ניהל יעקב פראגון, שהיה קודם לכן מראשי "בן-יהודה". ככל שבי"ח הספר התרחב התרבו הקשיים בהפעלתו. בעיה חמורה במיוחד היתה המחסור במורים: המערכת המקומית התקשתה להכשיר מספר הולם של מורים כשירים, מהיעדר מדריכים הולמים וחלף הדרכה כחוב, ומשום שמרבית המועמדים טימו רק לחמש כיתות בבית הספר האיטלקי, התקשו ללמד כיתות בוגרות בבית הספר העברי. לפתרון בעיה זו שהיתה חמורה בטריפולי יוחד מאשר בבנגאזי (עקב מספרם הגדול יותר של התלמידים), הירכז בפניות לגורמי החינוך בארץ-ישראל, בבקשה לשגר לקריפולי מורים, מדריכים ויועצים. ואולם, רק משנת תשי"ז ניתנו למספר שליחים אישורי כניסה לטריפולי. עקב המחסור במורים ילמדו חלקם בשתי משמרות בנות שלוש שעות כל אחת, בבוקר ואחרי הצהריים, כאשר המשמרת השנייה יועדה תכופות לתלמידי בית הספר האיטלקי-יהודי, שבו למדו כ-2,000 ילדים יהודים. בגלל רצון ההורים שילדיהם ילמדו את שתי השפות - עברית ואיטלקית - הוסכם, שמערכת החינוך הקהילתית תדאג למתן שיעורי עברית לתלמידי בית הספר האיטלקי (בדרך כלל, בהיקף של 6 שעות שבועיות). ומרות זאת יספק המוסד האיטלקי מורים לאיטלקית לבית הספר העברי בעוד שתלמידות בית הספר האיטלקי למדו עברית בין כתלי המוסד האיטלקי, רוב הקנים למדו עברית ומקצועות יהודיים נוספים בתלמוד תורה, מפי מורי מוסד זה שעברו ללמד גם הם לפי השיטה החדשה.

בנוסף על שני מוסדות אלה למדו יהודים גם במסגרות אחרות. 500-700 בנים למדו בתלמוד תורה "עץ החיים", בניהולו של עמישדי גויטע. תכנית הלימודים כאן היתה מסודרת, אך נוספו לימודי עברית והיסטוריה יהודית, וחלק מהמורים ייחדו ללמד לפי שיטות חדשות. בית הספר הוותיק של כי"ח היה סגור בעת מלחמת העולם השנייה, ונפתח מחדש רק בתשי"ז. למדו בו 60-80 תלמידים. בתשי"ח נתוסף למוסד גם גן ילדים ובו כ-200 פעוטות, מהם יתומי מאורעות 1945. בבית ספר זה חל שינוי בולט עם פתיחתו מחדש, וניהוג עדיפות מוחלטת לנציגיה העבריים והארצישראלים. אמנם המשיכו ללמד בו שפה ותרבות צרפתית, אך מרבית הלימודים התקיימו בעברית, תוך התבססות על תכניות לימוד וספרים מהארץ. הלימודים התקיימו סביב שיטת הנושאים, תוך היעזרות בחוברות לעבודה עצמית, הצגות, שירים וסיפורים. נושאי הלימוד המרכזיים כללו בין היתר את החגים, עונות השנה, הבית והמשפחה, עבודות חקלאיות לסוגיהן

ב-8 באוגוסט 1946 הגיע לטריפולי הרב שלמה ילון מסכיה, שנתמנה לרב הראשי ליהודי טריפולי. התרשמותו ממצבה התרבותי של הקהילה לא היתה

טובה לדפיו, שררה פורות עמוקה בקרב רבים מכני הדור הצעיר, בפהס ברובע הישן, וחלקם לא ידעו לקרוא פסוק בתורה. דעתו לא היתה נוחה גם מרמת ההוראה כבתי הספר, שם לימדו מורים בלתי מוסמכים ובלתי מנוסים, גם אם היו מסורים ובעלי התלהבות. אלה המאייסו את הלימודים על הילדים בחוגינות שבהם הרב סברי שהילדים כמהים ללמוד, למשתוקקים במיוחד להשתמש באותם ספרי לימוד עבריים פאזיהם בארץ ישראל. הוא יום פעולות שונות לשיפור המצב התרבותי בסריפולי, והבולטות בהן היו הקמת ישיבה ופתיחת סמינר למורים.

בניסן תש"ן הגיעו ביחמת הרב ילוד, הספדרות המזרחי העולמי וחברת "אוצר התורה" להסכם כדבר ייסודי ישיבת "נווה שלום" - אוצר התורה בסריפולי.³⁸ זו נפתחה בקיץ תש"ז ובה 50 תלמידים. תוך מחצית השנה עלה מספרם ל-80 צעירים בני 12-16, שנחלקו לארבע כיתות. בישיבה לימדו שבעה מורים, מהם המישה לימדו לימודי קודש ושניים לימודי חול. בהם איטלקית ערבית ותשכון. מרבית לימודי החול התקיימו אחרי תפילת ערבית וסגירת הישיבה. בנובמבר 1947 עברה הישיבה ממשכנה הראשון במועדון "בני יהודה" בעיר העתיקה לבניין בן-שישה חדרים מרווחים בעיר החדשה, מול משרדי ועד הקהילה אשר יחד עם "אוצר התורה" מימנה את הישיבה. מרבית תלמידי הישיבה היו מטריפולי אך הצטרפו אליה גם צעירים מערי השדה.

במחצית השנייה של 1947 הגיעו לסריפולי מארץ ישראל המורה והמנהל הוותיק ל"ך משה ארעבך ובנו שמנאל. בואם היה בינומת הרב ילוד והשתתפות הספר של המזרחי, ובמימון השתתפו גם "אוצר התורה" והגוינוט. מטרת בואם היתה לפקח על מערכת החינוך בסריפולי ולשפרה. אחת הפעולות החשובות בתחום זה היתה אירגון סמינר למורים, שפעל בערבית, במשך כשלוש שעות לאחר קטן עבודה בן-שמונה שעות.³⁹ חשיבותה של פעולה זו נעוצה בעיקרה בתרומתה האיכותית למערכת החינוך העברית בסריפולי.

נוסף על לימודי הקורס הסדירים והסמינר הלילי למורים, התקיימו בסריפולי כתש"ח גם לימודי ערב לכ-200 צעירים עובדים, אלה לימדו תנ"ך, משנה ונמרא, בתלמוד תורה האה אל סהנס, מטעם "אוצר התורה". באותה שנה נוסד גם בית ספר מקצועי לבנות.⁴⁰ הודות לשיתוף הפעולה בין קהילת סריפולי ואיגודים יהודיים בינלאומיים, התאפשר לימודם של למעלה מ-5,000 ילדים ובוגרים במסגרות הלימודיות השונות בתש"ח. לאחר מכן, בעקבות העלאת ההמוניה בתש"ט, חלן תמורות רבות בתנועה העברית בסריפולי.

תנווך עברי התקיים גם בערי שדה בסריפולי וסנייה, לאחר תום המלחמה הפעילות נמשכה בחימס ובמסלאתה, ואף החלה במספר ישובים נוספים בחימס.⁴¹ בה המשך בפעילותו הרב פריגאן זואאך, למדן בתחילת 1947 בבית הספר תלמוד תורה כ-120 עה 150 ילדים, שקיבלו חינוך עברי מלא

תנ"ך, משנה, תלמוד, עברית (דקדוק; כתבה וקריאה), ידיעת הארץ ותשכון. ילדי חימס עמדו בקשר מכתבים עם ילדי ארץ ישראל והיו מעוניינים בעיתונים לילדים (כמו "הצופה לילדים" ו"דבר לילדים"), ולו גם גיליונות שנים. בבית הספר היתה ספריה טובה כמה עשרות ספרים ועיתונים. מקובל היה כחומס, שתלמידים בוגרים שימשו תכופות כחונכים לצעירים. לאחה פתיחת ישיבת "נווה שלום" - אוצר התורה בסריפולי בקיץ תש"ז עברו אליה מתוכם לפחות שלושה תלמידים במקום פעלו גם תנועת "בני יהודה" (כסניף למרכז בסריפולי) ו"גודד מגיני השפה" הודות לפעילות החינוכית הממושכת בחימס לאו סוף שנות העשרים, חונכו למעט כל הצעירים על ברכי השפה העברית, ולטובה היטב והיא היתה שפתם בבית וברחוב.

במוליטן החל ב-1943 צוריאל שקד את פעילותו בתחום החינוך העברי. על נפדתו במקום הקלו נכונותם ויכולתם של אנשי הקהילה לסייע. על ידי שימוש מהלכות הקהילה מהילולת בו שאיף. בית הספר הועבר מבניין בית הכנסת לבית האדרה, ששימש למטהו המקורי רק בעת ההילולה בלבד בעומר. האמצעים הכספיים סיעו גם לרכישת ציוד לימודי ספרים, תוכרות עיתונים מארץ ישראל. יחלק מהתומר הלימודי הגיע באמצעות "הברית העברית העולמית" שלעיתים שיגרה את החומר כמתנה. שקד עבד על פני חכנית לימודים שהכין, אשר כללה עברית ומקצועות כלליים נוסף על הלימודים היהודיים המקובלים. יתר על כן: בזכותו החל גם בחינוך הבנות בבית הספר העברי. הן לימדו בשעות הערב, עקב מחסור בכוחות הוראה. בוליטן היה סניף פעיל של "בני יהודה", אשר מאז קיץ 1945 עמד בקשר עם ההנהלה הציונית, בבקש ואומר עיוני לחבריו. חברי הסניף העלו גם הצעות, כמו "בית יפתח" שהמלחה שלוש פעמים במהלך קיץ 1947, בנוכחות נכבדי הקהילה נכבדים ביישוב וערביים מקומיים, ואורחים מטריפולי, חימס ומצראטה. הדים למאורע זה יאמו בעיתונות היהודית והאיטלקית המקומית. בסוף 1946 הוקמה בזליטן תנועת הצועה, ביוזמת ועד הקהילה "בני יהודה". במועדון נפתחה ספריה כללית מקנה שימשה את תלמידי בית הספר העברי, את חברי תנועת הצועה ואת כלל הצופה. מדי ערב התאספו שם קוראים, שניהלו שיחות מעמיקות עם מדריכיהם על הספרים הארצישראלים שקראו. בעיה שאיפיינה את זליטן, וקרוכ לחדאי גם ישובים אחרים, היתה ושרבים מידעי הקריאה בעברית לא הסכימו לקרוא על אחרות אלא בספרי קודש, ואיגוד "בני יהודה" שם לוי למטרה להרגילם לסוגי ספרות נוספים. בתחילת תש"ז הוחלט להקים בזליטן "גודד מגיני השפה", שיאגף את כל דוברי העברית, שהתחייבו לדבר רק בה. יאולם האגודה לא פעלה כחא וקמעט אין לה זכר עם זאת, רבים בזליטן דיברו עברית, והיא היתה נמוכה יותר משפות זרות.

במצראטה פעל אידגון "בני יהודה" מ-1943. נשיאו היה אברהם בו אהרן

מתשיה, מטעם תלמוד תורה, בעריכת מורים ותלמידים ובהאשם המנהל עמישדו גויטע. הייחוד הפופי בעיקר בקרב תלמידים, וכלל לדובי-חומר מפרי עטם, על המתרחש במערכת החינוכית ובמערכת התנועתית בטריופולי ובערי השדה, בכסלו תשי"ח החל להופיע סמדר, בעריכת מנהל תלמוד תורה, גבריאל ארנזוב, בתמיכת "אוצר התורה" ובחינוך שנכתב על ידי תלמידי ישיבת "נווה שלום". התלמוד תורה על המתרחש בבתי הספר ובתנועות הנוער. ירחון נוסף שהופיע בטריופולי היה ביטאון הסתדרות המורים - קול המורה.

בעקבות צואם של שליחי עלייה לטריופולי, החל מ-1949, וברב המעורבות החיצונית באספקת חומר לעיתונות העברית בטריופולי (בעיקר לחיינו), אשר גם קודם לכן כלה מידע שנשאב מפרסומים ארצי-ישראליים. במקביל להופעת כתב עת עבריים בטריופולי גדל מספרם של עיתוני נוער ומבוגרים שהגיעו מאמרי ישראל, והחלה מסתמנת נטייה להשפעה פוליטית באפיק זה.

התלמידים היהודיים בעריפולי היו אמנם מפוצלים בין מסגרות חינוכיות שונות אך מרביתם קיבלו חינוך עברי בהיקף כלשהו - למן שיעורים מיוחדים אחת הצהריים ועד לחינוך עברי מלא, וכן זכו לפעילות משלימה במסגרת תנועות הנוער. גם מוסדות החינוך הוותיקים - תלמוד תורה וכ"י"ח - השתלבו בשנות הארבעים יותר ויותר במערכת החינוך העברי, ואף בית הספר האיטלקי היהודי נאלץ לאפשר קיום של לימודים עבריים, אמנם בהגבלה מסוימת. החינוך העברי בטריופולי חדל מלהיות עיוני גרידא, למספר מצומצם של תמהונים, והפך להיות משולבת הקוללת פעילות חברתית ותרבותית אף מחוץ למהלך הלימודים הרגילים. תוך שיחוק תנועות הנוער, מועדוני בוגרים ויוזמות ספורטיות ועיתונאיות בשנות הארבעים הביאה התנועה העברית בטריופולי (ובמידה רבה בטריופוליס גיה. ככלל) לא רק לתחיית השפה העברית אלא גם להתעוררות ולתמורה תרבותית וחברתיות בקהילה, ובכלל זאת העמקת מעורבות הנשים בפעילות כלל-קהלית, הכשרה חלוצית-תקלאית, ואפילו ביסוס מושגים של היגיון אישית.

תקופת העלייה ההמונית וההכרזה על עצמאות לוב

בעת העלייה ההמונית לישראל, בשנים 1949-1951, התהדק הקשר הבלתי אמצעי לישראל וחלו המרווח בפריסת היהודים בלוב, חוף ימייה מהירה והתחיל במספרם הכללי (מ-35,000 בערך ל-4,000 ב-1951). לתהליכים אלה הייתה השפעה משמעותית על התנועה העברית בלוב, כפי שהייתה השפעה גם לחיזוק הלאומיות

הלובית ערבית ולשילובה הגובר של לוב בעולם הערבי-המוסלמי. בעת העלייה הלגאלית מלוב לישראל הגיעו שליחים מישראל שעסקו בעיקר בהכנות לעלייה, אך גם בפעילות חברתית וחברתית. עליהם נתוספו נציגים מטעם הג'ונט ו"אירגון הבריאות היהודי" (OSE). הקשר עם ישראל התהדק טרונות לנוסחות זו, וגבר הצונם של אירגונים ומפלגות ישראליים להעמיק את מעורבותם בקרב יהודי לוב, כדי לקדם מבחינה תרבותית, חברתית ופדגוגית, אך גם כדי לחזק את כוחם גם בגופים הפועלים במקום. קהילת לוב הייתה אמנם כמעט ממוצת עם התפרה האיטלקית, וכמו כן עם שלטונות הצבא הבריטי, עם היילום ארצי-ישראליים ועם החברה הערבית הלובית, אך למרות כל העניינים שמגיעים אלה הבאנו על הקהילה - כמעט גם התמורות ההחבות הקשורות כהתנועה העברית - נותרו יהודי לוב בני חברה דתית-מסורתית ביסודם, בעוד שבעבר נתקבלה פעולתם של המתגוררים הארצי-ישראליים בכרכה ואיי-ההכנות המעטות, הרי עם חדישת המחלוקת המפלגתית הישראלית ללוב-התגלעו בעיני עם אותם שליחים שלא היו דתיים ואף היו בעלי נטיות שמאלניות - תהליך שמפניו הוזיירו פרנסי לוב מראש. מרבית השליחים הצליחו בקל זאת לפעול בהצלחה, לא רק בתחום אירגון העלייה, אלא אף בשדה החינוך (הוראה בנות ספר, קיום תוגים לעברית והדרכת מורים ומדריכים).⁵³

קרבו העלייה לישראל נקבע בטריופולי, שכינה לבין נמל תיפה-נפתח ושירות אריות ישראליים. בעקבות קביעה אירגונית זו פוננה במהלך 1949-1950 מרבית יהודי קירנאיקה וערי השדה הטריופוליטניות לטריופולי. כדי להקל ככל האפשר על מעיית איכסונם, פרנסתם וחיתוכם של יהודים אלה, היתה מגמה להאיץ את עלייתם ארצה, תוך התחשבות בתכנולת האוניות ובמצבם הבריאותי של המועמדים לעלייה. מערכת החינוך מחוץ לטריופולי חוסלה, אך מאחר שהעולים שוכנו בתכונות במבני ציבור, נעשה ניסיון להמשיך בפעולות החינוך גם בעת ההמתנה בטריופולי.⁵⁴ אותם ילדים שעלייתם הושהתה מסיבות תעבורה או כהצאת שולבן בחלקם בבתי הספר הקיימים, או שלמדו מפי מוריהם הוותיקים דכחם הכנסת השונים של העיר, כך, למשל, בתחילת 1950 למדו 350 (מכלל 600) ילדים ב-10 כיתות בהדרכת 10 מורים. נאולם, הביקור בלימודים לא היה סדיר, וילדיהם התמקדו בלימוד תפילות וקריאה.

בעת נוספת, שהחמירה בעת העלייה ההמונית, היתה נעוצה בשאיפתם של המורים הוותיקים להרחיק ולעלות - כפי ששאפו מרבית יהודי לוב - וכחוצאה מכך, חל דלדול במספר המורים, שגם אם הכשרתם לא היתה לרום יסודית ומקושבת, הרי רכשן ניסיון מסוים כמורים. במוסדות הוותיקים ובבית הספר העממי החל משנת תשי"ד, אחת הנעות-היתה, שיש להשהות את עליית המורים כדי להקטין עד כמה שאפשר את הפגיעה בחינוך-הילדים, וכן כדי שלא יהיה צורך להכשיר מורים חדשים ומנוסים עד פחות, או לשלוח את המורים

הפולים מישראל ללוב כשליחים תוך פרק זמן קצר. ואולם מחסור במורים-אנשי נוצר, והמורים החדשים נזקקו לספרי הדרכה מישראל ואורגן עבורם סמינר מיוחד, בניהולו של השליח זלמן בוגטין ובהשתתפות שליחי עלייה. העלייה חייבה שינויים אירגוניים גם במערכת החינוך האיטלקית, שבה חלה ירידה תלולה. במספר התלמידים היהודים, שהביאה לצמצום של מספר הכיתות והמורים האיטלקים כאחד.⁵⁵

בעקבות פיגוע לטרופולי של יהודי יתר הקהילות וההקפדה על בריאותם של העולים, הוחלט לרכז התלמידים הולדים בבית ספר אחד (פיטרו ווריי) בעיר העתיקה, כשהחלוקה לכיתות התבססה על סוג המחלה והרמה הלימודית. פעולה זו נעשתה כדי לשפר את הטיפול בתולים. בקורת רפואית צמודה היתה בבית ספר זה, וכן בכיתות. במרבית בתי הספר ניתנו ארוחה אחת או שתי יום-יום חולקו בגדים. שתי הפעולות האחרונות, וגם משכורות המורים, מומנו בעיקר על ידי הג'וינט, וכן עליית כיתות, ואילו המימשל הבריטי העמיד לרשות המערכת החינוכית היהודית שני מבנים ומימון של שכר המורים לאיטלקית, והוצאת תחזוקה בבתי הספר "פיטרו ווריי" ו"רומא". התמורות במספר התלמידים במערכת היו תכופות, ולקראת סוף 1951 נותרו מעט למעלה מ-1,000 תלמידים בבתי הספר היהודיים (לעומת יותר מ-5,000 בטרופולי לבדה, ערב העלייה ההמונית). בתקופת ביניים זו קם מוסד חדש: גן ילדים "השחר" שנוסד ב-16 בנובמבר 1950, כדי למנוע את שיגורם של פעוטות לגני הילדים שבהפלעל גזירות. כוונה נוספת היתה ככל הנראה לקרבם לחוגי "המזרחי" של גן הילדים של ב"ח המשיך לפעול ובו כ-450 ילדים. שהיו פטורים משכר למנה (בגן "השחר" שלמדו ההורים 1,000 מאיל לחודש). כמו כן ב"השחר" למנו קרובות של שליחי "המזרחי" והצורך נותר על ידי התנועה.⁵⁶

למרות התכונה הרבה שהיתה כרוכה בהכנות לעלייה, נמשכו המאמצים להמשיך ולהגביר את לימודי העברית ולהחזיר את השימוש בה לכל תחומי החיים. לימודי עברית, היסטוריה יהודית, ידיעת הארץ ומקצועות יהודיים נלמדו בכל מוסדות החינוך היהודיים ("פיטרו ווריי" בעיר העתיקה, תלמוד תורה, "רומא", כיפה והכיתות המיוחדות לילדי ערי השדה) ואילו המסגרת והמיוחדות לתלמידי בתי ספר איטלקיים נתמעטה במקביל נוצרה מסגרת נוספת להעמקת ידיעת העברית והתודעה היהודית והארצישראלית, עם פתיחתה בתחילת 1951, של "תלמוד תורה לילי" בבית ספר תלמוד תורה, בייזמת מנהליו גבריאל ארביב, בהדרכת 7 מורים 3 מדריכים מתלמידי הכיתה השביעית של בית הספר, השתתפו בו כ-450 נערים ונערות. במסגרת זו למדו עברית ציונות, ידיעת הארץ והיסטוריה יהודית, וכן עסקו בשירה ובמשחקים ועוד. בהכנת השיעורים⁵⁷ בתקופה זו התמקדה הפעילות התנועתית של הנוער היהודי בעיקר בתנועות "בני עקיבא - בודי" ו"האיחוד", ובשתיהן ניתנו שיעורי

עברית לחברים וגם הרצאות בנושאים תרבותיים ובענייני דיומא. פעילות מועדון "מכבי" בעיר החדשה התרבוזה בתחום החברתי.⁵⁸ פעילות חינוכות שכללה גם לימוד עברית, מקצועות יהודיים וכלליים והיגינה אישית, משפחתית וחברתית, התקיימה גם במסגרת מתנות הכנה של עליית הנוער, שפעלו במבנה בית הספר "פיטרו ווריי", ואחר כך בתלמוד תורה. (עקב ריכוז הילדים החולים ב"רומא"). בכל שחלף הזמן, התרבה במחנות מספרם של בני הנוער והאמרים, ששלטו פחות בעברית ובמקצועות יהודיים, מאחר שרבים מהם למדו קודם לכן בקבוצות הספרדיות האיטלקיים, ללא שיעורי ההשלמה העבריים היהודיים. במסגרת האחתה הם נשארו בדרך כלל קבוצה גפרדת, אך עצם מבחוחם במחנה העידה על תוצאה בכיוון המגמה לעלייה, ולתחושה, שידועת העברית ומקצועות יהודיים חיונית לשם כך.⁵⁹

למרות התבונה הרבה ששררה בטרופולי בעת העלייה ההמונית, עקב ריכוז כללי יהודי לוב בעיר ושהייתם הממושכת של חלקם, ועקב תחושת האקזיות של אנשם שעזבו את ביתם ומברו את דרכם - השתדלו מנהיגי קהילת טרופולי עליוני הסוכנות ומשרד העלייה הישראליים לקיים את שיגרת החיים בעיר, ככלל זאת המשך לימודים סדירים, תוך דגש מתחוק על הקניית העברית המליאת מידע על ארצות החיים בישראל. לאחד ההיבטים של התחום האחרון הוגדרו יהודי לוב כאופן בלתי אמצעי, עם ריבויים של השליחים הישראליים בטרופולי: היריבות המפלגתית בישראל. דתיותם של תושבי לוב והעובדה ששלטון מחלקת העלייה והנושאים "המזרחי", היו כנראה הגורמים לכך שנוציגו מפלגות אחרות (בעיקר שליחי המחלקה ליהודי המזרח התיכון) היו מוגבלים בהצלחת פעולתם. שלמרות הכל לא היתה מבוססת תשיבות רבה יש לעובדה שהפעילות החינוכית - וכלל זאת, לימוד העברית - ידיעת הארץ והיגינה אישית, תוך דאגה להגנת הילדים והלבשתם - נמשכה כל התקופה, ובין לא יצאו הילדים ממסגרת חינוכית כלשהי, ולמרות הסערה הנפשית שהקהילה כולה היתה נתונה בה.

עם ההכרזה על עצמאות לוב, ב-24 בדצמבר 1951, החלה התנועה העברית בלוב לדעוך. נוצר ניתוק גובר והולך מישראל ומהתנועה הציונית, גדל חששם של היהודים שנותרו בלוב (כ-4,000 עד שנת 1967) מרביית הקהילה עובה סופית את לוב) להפגין סממני עבריות ויהדות, לא היו מורים מתאימים, והוטל הגבלות על ידי השלטונות. לאחר העצמאות הוגבלה פעולת השליחים הישראליים בלוב, חלקם נתבקשו לעזוב ובמקום אלה שיצאו לא ניתן לחדשים להיכנס. היהודים במקום חששו לקבל תומך עיוני ותרבותי אחר מישראל או מגורמים ציוניים כלשהם, והמוסדות בישראל ובתנועה הציונית נתבקשו להפסיק את המשלוחים של סיוע ביטחוני. גם תנועות הנוער שנותרו בלוב התפורזו במהלך השנים 1952-1953, מאחר שחשו שפעילותן מזיקה להקילה או שהגורו רשמית

השלטונות (כמו מעדון "מכבי")⁶⁰

ניתוק תרבותי, חברתי ומדיני זה השפיע לרעה על מערכת החינוך היהודי-בטריפולי, אשר החל מ-1943 החלה להיזמזמת יותר ויותר לזר שבארץ. בשנות העצמאות הראשונות התרכזו רוב התלמידים היהודים בבית ספר "פייטרו ווריא" בית הספר המרכזי בעיר החדשה, ובית ספר כי"ח. כן למדו יהודים בבתי ספר איטלקיים נוספים, ובכלל זה במוסדות כנסייתיים, עקב רמתם הגבוהה של הלימודים הכלליים בהם. בשני המוסדות הראשונים למדו מרבית היהודים מקצועות עבריים ויהודיים לאחר שעות הלימודים הרגילות, מפני מורים מעטים הקהילה, שלא היו מורים מקצועיים, ואילו בבית הספר של כי"ח חזר הדגש להוראה בצרפתית, אם כי ניתנו שיעורי עברית, וגם כאן על ידי מורים בלתי מקצועיים. עקב ריבויים של תושבים ערבים בעיר העתיקה גדל מספר התלמידים הערבים בבית ספר "פייטרו ווריא", שעבר לניהול ממשלתי לובי, ורבים מתלמידיו היהודים עברו לבית ספר כי"ח שהפך להיות המוסד החינוכי היהודי החשוב ביותר בלוב, ויכול היה לקבל חומר חינוכי מצרפת. אולם גם מוסדה נסגר (באפריל 1960) על ידי ממשלת לוב, למרות מחאות בינלאומיות, ובכללם של אונסק"ו. במקומו פתחה הקונסוליה האיטלקית בית ספר אחר, שכל הוצאותיו - למעט משכורות המורים לעברית - היו על חשבונה. אולם עקב הניתוק הגובר מהעולם היהודי ומישראל, ועקב החששות מהפגנת יחסינות יהודית וההגבלות שהטילו הרשויות על פעילות קהילתית, התמעטו הלגומהם היהודיים והעבריים הסדירים, עד שערב ההגירה הסופית מלוב התקיימו רק שיעורים פרטיים מעטים; בעיקר כזכנה לטקס בריהמצועה.⁶¹ התנועה העבתית בלוב דעכה עוד טרם עזיבתם הסופית של היהודים, ב-1967, עקב הגבלות המשטר, הניתוק הגובה (ממניעים פוליטיים) ממקורות ההשראה, ורמתם המידרדרת של המורים - אך גם מאחר שהנותרים בלוב היו עוד קטנים לכך המרוחקים ביותר, ברובם מהציונות ומהתרבות העברית, ומעורים יותר בחברה האיטלקית ובעולם העסקים הלובי והאיטלקי.

התנועה העברית בלוב ראשיתה בשלהי תקופה העות'מאנית, ביוזמתם האישי של משכילים, שהיו מעורים בתרבות היהודית הכללית, והיו מודעים למתחש בעולם היהודי. הם שאפו להביא להתעוררות תרבותית, חברתית ומדינית בקהילה, בין היתר באמצעות החייאת הלשון הלאומית, פעולותיהם נתקלו בקשיים רבים, עקב התנגדות המיסד האירגוני והתרבותי בקהילה לשינויים שהיו עלולים להביא לתמורות בתלוות הכוחות בהנהגה הקהילתית, וגם עקב הקשיים הכרוכים בכל תהליך של שינוי - תרבותי, חברתי ומדיני. הישגיה הראשונים של התנועה העברית, שנחשפו הודות לאפיק הפעילות שנפתח במסגרת חוג קהילתי, דירכנו גם את המערכת החינוכית המסורתית בקהילה.

לנקוט צעדים מתונים, ששיפרו במידת-מה את ידיעת העברית.

מראשית התקופה האיטלקית היתה התנועה העברית קשודה בפעילות הציונית. כל עוד היתה הפעילות התרבותית חלק מהמאבק הפוליטי הפנים-קהילתי, נתקלה התנועה העברית במכשולים רבים, שנבעו מניסיונות המיסד והקהילתי למנוע צרעור של מעמדו. ואולם, באותם מקרים שנעדרו מהתנועה העברית סממנים פוליטיים אופוזיציוניים, היו הישגיה רבים וממושכים, עד כדי כך שהפכה לחלק מהמיסד.

הפריחה של התנועה העברית בלוב חלה בשנות הארבעים, תחת השלטון הצבאי הבריטי, עקב שילוב של גורמים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים, תוצוניים ופנימיים. בעקבות אירועי מלחמת העולם השנייה והתחזקות הלאומיות הערבית-מוסלמית בלוב, חשו יהודים רבים, שעתיים אינו במדינה לובית עצמאית אלא במדינה יהודית עצמאית. כאשר רוב הקהילה, ובכללם רבים בהנהגתה, הגיעו למסקנה זו, בעידודם הנמרץ של החיילים היהודים הארצישראליים ששהו אז בלוב במסגרת חיל הכיבוש הבריטי - הפכו הפעילות הציונית והתנועה העברית לזרם המרכזי בחיי הקהילה. העזרה המוסרית, החומרית והמקצועית (גם אם לא תמיד בכמות המבוקשת), שקיבלו ראשי התנועה העברית מהמתנדבים ומהשליחים הארצישראליים, זכנו ממוסדות בארץ ומאירגונים יהודיים בינלאומיים, הקלו על הפעילות והאיצוה עד כדי כך, שחלק מבתי הספר והמועדונים דמו יותר ויותר למקביליהם בארץ, מבחינת תכניות הלימודים, אורח החיים והקאווירה הכללית.

מאחר שמרביתם של מנהיגי התנועה העברית, ברמות השונות, ואלה שהושפעו על ידיה, עלו לישראל בעת העלייה ההמונית, ועקב הניתוק הגובר של הקהילה מישראל, מהציונות ומהעולם היהודי, הן מרצון והן בשל הגבלות המשטר - דעכה התנועה העברית בלוב העצמאית עוד לפני שהקהילה התחילה סופית, כתוצאה מההגירה של קיץ 1967, התנועה העברית, שחיחה אחד הניכסים של ההתעוררות הלאומית היהודית, לא יכלה להתקיים בחברה שהנושא הלאומי החדק בה משיקולים כלכליים ולטובת התעוררות בחברה הניכרית.

הערות

1 על הלשונות והמבטא של יהודי לוב, ראה: מרדכי הכהן, הגיד מרדכי, ירושלים, תשל"ט (להלן: הגיד מרדכי), עמ' 36, 232-233, 293-295; נחום סלושץ, ספר המסעות: קטע בארץ לוב, תל-אביב, תשי"ג, חלק ב', עמ' 115; Slouschz, *Travels in North Africa*, Philadelphia 1927, pp. 173-174, 194-196, 203. הפרעות בסריפוליטניה, *הד המזרח*, ד, 31, 14 בדצמבר 1945, עמ' 8; חיים (הרוח) גולדברג, "על לשונם וחריכותם של יהודי סריפוליטניה", *לשוננו*, לח (תשל"ד), עמ' 147-137.

2 על החינוך המסחדי בלוב ראה בהרחבה: יהודה כחלון, "המאבק על דמותה היהודית של העדה היהודית בלוב בקאה הריס ובעשוק-הראשון, קול המאה העשרים", אצל י. ח. הירשברג (עורך), *זמור לאברהם*, ירושלים, 1972, עמ' 79-122, להערכת מרדכי הכהן ככתבתו בניהודי מ'3 בפברואר 1910, לכל היותר 2% מבין הגברים היהודים לא ידעו לקרוא כלל, בעוד שרק 2% מהמוסלמים ידעו לקרוא. על אי ידיעת הבחיבה קובל הרב הראשי של סריפולי אליהו חוה, במכתבו למרכז כ"ח בפריס מל"א (כ"ד) באב תרל"ח ארכיון כ"ח, לוב, חיק' IB2.

3 *היהודי, שש*.

4 *Attilio Mijano*, "Un secolo di stampa periodica ebraica in Italia; Appendice II. La stampa ebraica nella colonie e possedimenti italiani", *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. 12 (1938), p. 135; פ' וארין ואחרים (עורכים), *יהדות לוב*, תל-אביב 1982 (להלן: יהדות לוב), עמ' 182. בשנים 1908-1911 הופיעו בסריפולי עיתונים נוספים בעריכת יהודים, אך בשפה האיטלקית, ראה עליהם במקורות הנ"ל.

5 ההתכתבות שמורה בתיקים Z1/311, Z1/316, Z1/359 בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ) כירושלים.

6 *המבשר*, כרך א, מס' כ"ג (תרצ"ט), עמ' 238.

7 הגיד מרדכי, עמ' 238.

8 סלושץ, חשי"ג, עמ' 174; סלושץ, 1927, עמ' 40, 134.

9 על פעילותו של הרב אליהו חוה בתחום החינוך ראה: כחלון, עמ' 87 ואילך; אליהו חוה *מעלמות לוב*, ליברמן, 1879, חלק א, עמ' 107, 108, עמ' 107 ואילך.

10 הגיד מרדכי, עמ' 235; כחלון, עמ' 99. על הערכת אשונות של מרדכי הכהן במספרה הראשון של *החלון*, עמ' 93 ואילך.

11 הגיד מרדכי, עמ' 238.

12 כך על פי דיווחו של מנהל בית ספר כ"ח בסריפולי, מאיה לוי, למרכז כ"ח, מ: 28 באוקטובר 1903, ארכיון כ"ח, לוב, חיק' IV: E 22a, המציין, שהוראת העברית החלה שם "לפני תשע שנים" לדברי מרדכי הכהן (הגיד מרדכי, עמ' 166) התלה הוראת העברית בתרס"ג, אך יתכן שכונתו לשנה בה החל הוא ללמד במסד זה (שם, עמ' 289) על פי הגיד מרדכי, עמ' 324, בבית הספר האיטלקי לבנים בחומס לימד גם עברית.

13 הגיד מרדכי, עמ' 236-238, 338; כחלון, עמ' 96-98, 102-103, 105-113.

14 יהדות לוב, עמ' 133; הגיד מרדכי, עמ' 339, 381; דנונו וה-פליצ'ה, יהודים בלוב ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970), תל-אביב 1980, עמ' 101; *Il Vessillo Israelitico* 15 במאי, 15 ביוני, 15 בנובמבר 1914, עמ' 30.

באפריל 1915, 10 באוקטובר 1918; *La Settimana Israelitica*, 25 במאי - 1 באפריל 1915.

15 יהדות לוב, עמ' 134-135; דה פליצ'ה, עמ' 101-102.

16 ד"ר מס' 3549 מ-30 במאי 1918, ארכיון ועד הקהילה, רומא.

17 ישראל, 20 במרוא" 1919.

18 ישראל, 11 באוגוסט; 22 בספטמבר, 27 בנובמבר 1919.

19 לובטון, סריפולי, למרכז כ"ח, 16 בדצמבר 1919, ארכיון כ"ח, לוב, חיק' IG2; ישראל, 11 בדצמבר 1919.

20 אירגון בגרי כ"ח בסריפולי לנשיא כ"ח, 5 ביוני 1923, ארכיון כ"ח, לוב, חיק' [E].

21 יעקב פריבין, סריפולי, ל"ועד הלאומי (מצורף למכתב מ-24 במאי 1945), אצ"מ, חיק' S6/3847.

22 ההסתדרות הציונית המרכזית ל"חוג הרצלי", בנגאוי, 20 בדצמבר 1921; יעקב בן ח'אחו לקה, סריפולי, להסתדרות הציונית המרכזית (בתקבל: 7 בדצמבר 1925) ותשובתה מ-11 בנובמבר 1926. אצ"מ, חיק' 24/2435.

23 יעקב רובין, הצ"ט, לקק"ל, ירושלים, 17 בדצמבר 1928, אצ"מ, חיק' KKL-5/2778.

24 יהדות לוב, עמ' 144; אגרת, ל"ח באכיתוס"י, מס' 4, עמ' 3-4.

25 יהדות לוב, עמ' 142-152; חקטון, ד"ר פעילות ורשימות פעילים וחלמדים מצטיינים מצויים בתכרות ויכוח של "התקווה", מסכות תרצ"ג ותרצ"ד; עמ' 152, ועד קהילות לוב בישראל, תל-אביב תשמ"א; יעקב גויטע, "על תחיית הדיבור העברי בארץ לוב", *לשוננו לעם*, כח/ג (סבת תשל"ח), עמ' 73-76; פרטים רבים גם באצ"מ, חיק' ק 614 צפון אפריקה KKL-5.

26 א' בחכום היה ירושלמי בן העדה המערבית, שנשא סריפוליטנית לאשה. באמצע שנות השלושים עבר לחונוס ולימד בה בהצלחה עד שנת 1938, הוזרל-סריפולי מולדת אשתו. יש הטוענים ש"בעת העלייה ההמונית לא היו הדיבורות-מתקופת פעילותו טובים...", כמ' 15; נאמר שלא נתחבב על הקהילה... ראה: שאוליון נחום, סריפולי, לילי סאב, ירושלים, 9 במאי 1949, אצ"מ: S5/1397; על פעולות בחכום בחונוס, ראה: י' אברהמי, *לחלוחלות התנועה העברית 'בתת'י*, מנחם ודני ואחרים (עורכים), *הגות עברית בארצות האסלאם*, ירושלים, 1981, עמ' 404-408; חרותי ליצחק אברהמי שהיפנה את השומע לב לפעילותו של א' בחכום בחונוס.

27 יהדות לוב, עמ' 179-180.

28 החל סימון, "יהודי לוב על סף שואה", *עלמם*, מס' 28 (1986), עמ' 51.

29 דה פליצ'ה, עמ' 112 ואילך.

30 סימון, עמ' 44-77.

31 יהדות לוב, עמ' 207-228; דה פליצ'ה, עמ' 220 ואילך.

32 ד"ר חוה רבים של חילים ומסודות מצויים "בתיקי אצ"מ: A1/16/80 II; A1/93/399; J12/122; J17/8064; S6/1791; S6/1984; S6/4582; S25/4973; S25/5072; S25/5219; S32/952; כתבות של פורי וא"ף ביה החינוך, כרך יח (חשי"ד); בקובץ יעקב מרגלית (עורך), *הגני שלחנה: מתנחלים בצנא הבריטי כותבים*, יד טבנקין, תשמ"ה, מצבות ערויותיהם של צ"ח קריידן (עמ' 164-165) ויעקב ברעמי (עמ' 196-197); עדויות חיילים מצויות גם במזרז. לחיעוד בעל-פה בלמכן ליהדות זמננו, באוניברסיטה העברית ירושלים: יחיאל דובצ'ני, 70(4), יחיאל סיבר, 10(43); סכתבי הרכ ברוך אפשטיין בנגאוי; לרב אפרים אורכך, סריפולי, מ-1 באוגוסט 1943 עד 1 במאי 1944, הארכיון

ביבליוגרפיה

ניצנים, טריפולי.
La Settimana Israelitica, רומא.
 רחל סימון, "יהודי לוב, על סף שואה", *פעמים*, מס' 28, 1986, עמ' 44-77.
 נחום סלושץ, *ספר המסעות: מסעי בארץ לוב, תל-אביב תש"ג*, חלק ב'.
 M. Slouschz. *Travels in North Africa*, Philadelphia, 1927.
 סמוך, טריפולי.
 ועד קהילות לוב בישראל, עמישדי, תל-אביב תשמ"א.
 קול המורה, טריפולי.
Corriere di Tripoli, טריפולי.
The American Jewish Yearbook for 1953.
 "תולדות התנועה בטרפולי", קול המורה, סיון תש"ה.
 המזרח לתיעור, בעל-פה, המכון ליהדות ומנוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ניצנים
 סטימנה איסראליטיקה
 סימון
 סלושץ, תש"ג
 סלושץ, 1927
 סמוך
 עמישדי
 קול המורה
 קוריירה די טריפולי
 שנתון 1953
 תולדות התנועה
 תיעוד בע"פ

אריה אבישר, "ישמים מטרפולי", *הד החינוך*, כרך י"ח, מס' ח"ג, ניסן-סיון תש"ד, עמ' 101-102.
 [חיים אברבנאל], "בתי הספר היהודיים בטרפולי", *ילקוט המורה*, *החינוך*, כרך ב', מס' 3-4 (מארס-אפריל 1950), עמ' 44-47. אגרת, תל-אביב.
 M. H. Elowitz, "Tripoli", *The Jewish Digest*, vol. 12, no. 1, June 1967, pp. 25-27.
 אברהם אלמאליח, "פרי הפרעות הטרפוליטיות", *הד המורה*, כרך ד', מס' 31, 14 בדצמבר 1945, עמ' 8.
 הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
 חיים (הרון) גולדברג, "על לשונם ותרבותם של יהודי טריפוליטניה", *לשוננו*, כרך ל"ח, תשל"ד, עמ' 137-147.
 יעקב גויסע, "על תחיית הדיבור העברי בארץ לוב", *לשוננו*, עמ' 73-76.
 רנצו דה פליציה, *יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולונל ליום, לאומיות ערבית וציונות (1835-1970)*, תל-אביב 1980.
 זיכנו, תל-אביב.
 מדרכי הכהן, הגיד מדרכי, ירושלים, תשל"ט.
 היהודי, לתודון.
 המבשר, אסתאנבול.
 הצופה, תל-אביב.
Il Vessillo Israelitico, רומא.
 ארכיון ועד הקהילות, רומא.
 עוזי ואיף, כתבות בהד *החינוך*, כרך י"ח, תש"ד.
 אליהו חנוך, *תעלומות לב*, ליבורנו, 1879, חלק א'.
 חיינו, טריפולי.
 פריג'א זוארץ ואחרים (עורכים), *יהדות לוב, תל-אביב 1982*.
Israel, רומא.
 יהודה כהלח, "המאבק על רשותה הרוחנית של העדה היהודית בלוב במאה הי"ט ובעשור הראשון של המאה העשרים", *הד המורה*, *הד החינוך*, *זכור לאבותינו*, ירושלים 1972, עמ' 79-122.
 ארכיון חברת כל ישראל חברים, פריס (סדרת לוב).
 ארכיון משרד החוץ הבריטי, לתודון.
 Giuseppe Milano, "Un secolo di stampa periodica ebraica in Italia", *Appendice II: La stampa ebraica nella colonie e nei paesi di insediamenti italiani*, *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. 12 (1938), pp. 134-136.
 יעקב מרגלית (עורך), *הגני שלחני: מתנחלים בצבא*.
 כותבים, יד טבנקין תשמ"ה.

אבישר
 אברבנאל
 אגרת
 אלוביץ
 אלמאליח
 אצ"מ
 גולדברג
 גויסע
 דה פליציה
 דרכנו
 הגיד מדרכי
 היהודי
 המבשר
 הצופה
 וסילו איסראליטיקו
 ועד הקהילות
 ואיף
 חנוך
 חיינו
 יהדות לוב
 ישראל
 כהלח
 כ"ח
 מח"ב
 מילנו
 מרגלית

מועצת המערכת:
יצחק אברהמי, שלמה אלבוחר, יעקב גורן,
יצחק גרשון, אשר נתן, יהודה רימר.

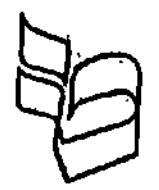
שורשים במזרח

קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית
בארצות האסלאם
ב

עורך
יצחק אברהמי

1989

ISSN 0333-7006

יד טבנקין
המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח
הוצאת הקיבוץ המאוחד

© כל הזכויות שמורות ליד טבנקין
Hakibbutz Hameuchad Publishing House
נדפס בישראל 1989
דפוס "חוקל" בע"מ, ת"א